

Het socialisme van Willem Drees

Hans Daalder

bron

Hans Daalder, *Het socialisme van Willem Drees*. Bert Bakker, Amsterdam 2000

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/daal024soci01_01/colofon.php

© 2015 dbnl / Hans Daalder

‘Tot het laatst vervuld van zijn idealen inzake socialisme en democratie’

Zo begon de rouwadvertentie die Drees' kinderen in zorgvuldig onderling overleg hadden opgesteld, in het zicht van het naderend einde van hun vader. Hij werd op 17 mei 1988, bijna 102 jaar oud, overeenkomstig zijn wens in stilte begraven.¹ Ruim vijftientig jaar eerder was de jonge Willem Drees met het socialisme in aanraking gekomen door contacten met klasgenoten op de Openbare Handelsschool. Zijn politieke verbondenheid met de arbeidersbeweging ging ten minste terug tot december 1902, toen hij de verkiezing van P.J. Troelstra tot Kamerlid meemaakte, tot 1903, in welk jaar hij meedeed aan solidariteitsacties met de spoorwegstakers, tot juli 1904, toen hij zich liet inschrijven als lid van de SDAP, die toen nog geen tien jaar bestond. Een maand later, in augustus 1904, zat hij op de tribune van het Amsterdams Congres van de Tweede Internationale, waar vele groten uit de internationale arbeidersbeweging aanwezig waren en onder meer debatteerden over het ‘ministerialisme’. In de 67 jaar dat hij lid was van de SDAP en de PvdA, zou hij in en voor de partij vrijwel alle denkbare posities bekleden.² En hij zou zich verbonden blijven voelen met de socialistische beweging, ook na 1971, toen hij de PvdA verliet. Lid van DS'70 werd hij niet. Hij speelde met de gedachte lid te worden van een socialistische partij in een ander land, maar zag daar, in tegenstelling tot Alfred Mozer, als te zeer Nederlander toch vanaf. Hij zou zijn positie na zijn uittreden duiden met een door hem vaker aangehaald citaat van Marx. Deze had de Duitse dichter Freiligrath, die evenals hij in ballingschap leefde, een brief geschreven met de aanhef ‘partijgenoot’. Freiligrath had geantwoord dat hij geen lid meer was van een politieke organisatie. Marx schreef terug: ‘Ik ook niet, maar wanneer ik spreek van

partij, dan bedoel ik partij in de grote historische betekenis van het woord.’³

In het socialisme van Drees kan men twee elementen onderscheiden: de ideeënwereld en de maatschappelijke beweging.

Met het socialistisch gedachtegoed maakte hij al in jonge jaren kennis, toen zijn klasgenoot Eli d'Oliveira, zoon van een diamantbewerker, hem brochures leende. Al in juni 1903 begon hij *Het Volk* te lezen, toen nog bovenal het ‘kaderblad’ van de SDAP. Zodra hij meer ging verdienen abonneerde hij zich op belangrijke socialistische periodieken (Nederlandse en Duitstalige) en kocht hij op veilingen socialistische klassieken en oude jaargangen van tijdschriften. Hij verdiepte zich in de politieke en economische geschriften van Marx: zijn verloofde To Hent drong, enkele maanden na hun verloving, aan op langere brieven, ‘al schrijf je alleen maar hoeveel bladzijden je in “Das Kapital” hebt gelezen’.⁴ Uit de nalatenschap van Frank van der Goes kocht hij later de geschriften van Marx die hij nog niet bezat. Een beeld van Jean Jaurès, wiens welsprekendheid op het Amsterdams congres van 1904 diepe indruk op hem had gemaakt, zou decennialang op zijn schrijfbureau staan. Met het werk van de Engelse Fabians, dat door F.M. Wibaut vertaald werd en radicalen en socialisten tot hun activiteit in de gemeenten zou inspireren, moet hij evenzeer al vroeg vertrouwd zijn geraakt. Groot was zijn bewondering voor de dichters Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst, van wie hij veel redevoeringen in opdracht zou stenograferen. Terecht echter heeft Tromp erop gewezen dat Drees zich tijdens zijn actieve politieke leven nauwelijks zou mengen in beginseldebatten, waarin hij ten minste tot de jaren zestig vrijwel altijd ‘in het midden’ leek te staan.⁵ Zijn grote kennis van de socialistische klassieken mocht hem inspireren, nu en dan mocht hij in politieke debatten daaruit kunnen putten voor een snedig citaat, pas heel laat in zijn leven zou hij expliciet naar de groten terugkeren en over hen publiceren, als in *Lassalle en Marx. Het begin van de moderne socialistische beweging* (1967) en ‘Marxisme, communisme en democratisch socialisme’ (1979).⁶

Socialisme bestond, zo lijkt het, voor Drees duidelijker in zijn verbondenheid met de socialistische beweging. Als jong partijbestuurder was hij in Den Haag ‘voorzitter van het comité voor arbeiders-

ontwikkeling toen het Instituut voor Arbeidersontwikkeling [...] nog niet bestond, van een vrouwencontactcommissie, overigens geheel uit vrouwen bestaand, voordat een vrouwenclub tot stand kwam, gedelegeerde in een commissie van advies voor de jeugdorganisatie “Kennis is macht”, toen we nog van geen AJC wisten.⁷ Hij was actief in de partij, de Arbeiderspers, de Centrale. Hij voelde zich hecht verbonden met de vakbeweging en de VARA. Ofschoon hij elk muzikaal gehoor miste, trad hij op als feestredenaar op bijeenkomsten van De Stem des Volks en arbeidersmuziekverenigingen. Van een Maastrichtse arbeidersharmonie, De Ster der Toekomst, werd hij beschermheer. Hoe zuinig ook, hij zou deze op eigen kosten in nieuwe uniformen helpen steken.

Zijn verwevenheid met de socialistische beweging, nationaal en internationaal, bleef tussen 1940 en 1946 een vast baken. Hij hield midden in het concentratiekamp Buchenwald voor een aandachtig gehoor van medegijzelaars van allerlei richting een 1 mei-toespraak.⁸ In augustus 1944 publiceerde hij een illegaal manifest, *Na Vijftig Jaar*, waarin hij de oprichting een halve eeuw eerder van de SDAP herdacht.⁹ Mede door hem zou de SDAP direct in 1945 herleven, en hij zou pas met de oprichting van een verbrede Partij van de Arbeid akkoord gaan, nadat voldoende zekerheden waren verkregen over het socialistisch karakter daarvan.

Meer dan een halve eeuw woonde Drees 1 mei-vieringen bij. Hij zou met smart constateren dat die traditie in Nederland onvoldoende bleef leven. En dat, terwijl de eis van de achturedag, de leus van de eerste 1 mei-bijeenkomst in Parijs in 1890, de absolute voorwaarde was geweest voor de emancipatie van de arbeider: diens ontwikkeling, tijd voor het gezin, ontspanning, kunstgenot, deelname aan het organisatorisch leven. Was het, zoals Meyer Sluysen blijkens een knipsel in Drees' archief het ooit uitdrukte, omdat Nederlanders in tegenstelling tot Belgen voor feestvieren slechts het gevoel hadden van ‘een ons vries garnaal’?¹⁰

Eindnoten:

- 1 Advertentie verschenen in diverse bladen op donderdag 19 mei 1988. Drees overleed op 14 mei 1988, twee dagen na de onverwachte dood van zijn schoondochter Erika. Zie voor deze tragische dagen het boek van zijn zoon: Willem Drees, *Gespiegeld in de tijd. De nagelaten autobiografie*, Amsterdam, 2000, blz. 246-247.
- 2 Voor een zorgvuldige studie van Drees' optreden in partijverband, zie M. Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA*, Amsterdam, 1998.
- 3 Drees had Marx' onderscheid van de partijorganisatie en de bredere beweging een aantal malen eerder geciteerd, onder andere in een toespraak tot de Partijraad van de SDAP op 14 juli 1940, een week voor de partij onder leiding van de NSB'er Rost van Tonningen werd gesteld. Hij deed dat ook bij een huldiging in 1949 van Henriëtte Roland Holst, die in haar vele politieke omzwervingen geen lid van de PvdA was, doch door Drees op deze wijze toch als partijgenote in historische zin werd aangesproken.
- 4 Brief van C. Hent aan W. Drees, 5 november 1907. Drees zou ook de delen 2 en 3 van *Das Kapital* doornemen, al deed hij dat niet zo grondig, zou hij later zeggen, als Saks en Sam de Wolff. (Interview met H. Daalder en R.L. Schuurisma, 25 september 1968, Archief-Drees [Algemeen Rijksarchief], nr. 1051.)
- 5 Zie het fraaie hoofdstuk van B.A.G.M. Tromp, ‘Drees en het democratisch socialisme’, in: H. Daalder en N. Cramer red., *Willem Drees*, Houten, 1988, blz. 26-56.

- 6 Beide geschriften zijn gebundeld, tezamen met de herdruk van een artikel dat Drees vijftig jaar na het congres van de Tweede Internationale in Amsterdam schreef in *Het Vrije Volk* van 14 augustus 1954, in: W. Drees, *Marx en het democratisch socialisme. Politiek-historische beschouwingen* (met een voorwoord van Bart Tromp), Amsterdam, 1979.
- 7 *Drees. Neerslag van een werkzaam leven. Een keuze uit geschriften, redevoeringen, interviews en brieven uit de jaren 1902-1972 van Dr. W. Drees, voorzien van inleidingen en commentaar van hemzelf en met redactionele medewerking van Paul van 't Veer*, Assen, 1972, blz. 14.
- 8 De tekst hiervan, in 1946 als brochure verspreid, is herdrukt in *Drees aan het woord. Geschriften en redevoeringen bijeengebracht en ingeleid door K. Voskuil*, Amsterdam, 1952, blz. 33-41; delen hiervan in: *Drees. Neerslag van een werkzaam leven*, blz. 107-109.
- 9 In facsimile herdrukt tussen blz. 90 en 91 in W. Drees, *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet*, tweede druk, Assen, 1959.
- 10 *Het Parool*, 9 augustus 1963.

De praktische bestuurder in ‘gemengde colleges’

Drees was jarenlang lid van gemeenteraad, provinciale staten en Tweede Kamer. Maar hij was onmiskenbaar liever bestuurder dan volksvertegenwoordiger. Hij werd, 33 jaar oud, in 1919 naast J.W. Albarda wethouder van Den Haag, voor die tijd jong. Achteraf, zo zou hij expliciet stellen, had hij meer voldoening gevonden in dat wethouderschap dan in het ministerschap, omdat men in de eerste functie een meer directe aanraking had met mensen en concrete resultaten zo veel duidelijker zichtbaar waren. Zoals hij ook meer had kunnen doen als minister van Sociale Zaken dan als ministerpresident. Waaraan hij met een ondertoon van spijt kon toevoegen dat hij in 1945 het ambt van burgemeester van Amsterdam door zijn werk in de Contactcommissie van de Illegaliteit en het College van Vertrouwensmannen aan zich voorbij had moeten laten gaan.

Als bestuurder was hij echter altijd werkzaam in een situatie waarin de socialisten een politieke minderheid vormden, een tijd lang nog nauwelijks geduld, later met reserve aanvaard, indien al een integraal onderdeel van een regering, dan nog altijd een deel dat niet het alternatief had, dat anderen wel hadden. ‘Begrijp goed,’ zei hij mij een keer ten afscheid in de deur van de Beeklaan, ‘Romme kon altijd zonder mij, ik niet zonder Romme!’

‘Als je Drees van binnen opensnijdt,’ aldus de vrijzinnig-democraat H.P. Marchant, ‘dan is hij zo rood als een kreeft.’¹¹ Het is een beeld dat niet direct spoort met de overlevering van Drees als de zakelijke regent, gematigd *in extremis*, de naar later Nieuw-Links oordeel eeuwige zoeker van het compromis, de belichaming van de depolitisering, hoogstens ‘de wethouder van Nederland’.¹² De juistheid van dat beeld zal ons hier verder bezighouden. Voorop staat echter de constatering dat Drees zich in verschillende fora verschillend zou uiten. Vaak militant als hij sprak voor eigen partijgenoten, radicaal als hij niet in functie sprak, daarentegen bij uitstek gematigd als woordvoerder voor gemengde colleges. Daarbij was zijn speelruimte groter in de gemeentepolitiek, waar een wethouder - tegelijk raadslid - niet volledig gebonden is aan het College van Burgemeester en Wethouders, dan in de landelijke politiek, waarin het

beginsel van collectieve verantwoordelijkheid van de ministerraad geldt. Drees hield zich ook als minister het recht voor buiten het kabinet en het parlement als socialistisch partijlid vrijuit te spreken, en deed dit zeker wanneer hij als lijststaanvoerder optrad. Maar tegelijk verzette hij zich tegen de gedachte dat fracties horig zouden zijn aan de organisatie van de partij buiten het parlement, en dat ministers vooraf over hun beleid met fracties zouden overleggen. Van wat de Duitsers een *Koalitionsausschusz* noemen, en wij hier kennen als het Torentjesoverleg, zou hij niet willen weten. Ofschoon hij informele contacten niet afwees, en incidenteel ministers kon opwekken bevriende fracties onder een zekere druk te zetten om omstreden regeringsvoorstellen aanvaard te krijgen, insisterde hij toch steeds weer op de gedachte van gescheiden verantwoordelijkheden. Zowel fracties, als de partijen buiten het parlement, hadden het volste recht steeds een eigen geluid te laten horen en een eigen gezicht te tonen. Ofschoon, zo voegde hij daar wel aan toe, dat niet noodzakelijk altijd een zuur gezicht behoefde te wezen.

Eindnoten:

- 11 Geciteerd door A.A. van Rhijn, 'Drees als regeerder' (recensie van Drees' boek *De vorming van het regeringsbeleid*, Assen, 1965), *Het Parool*, 15 oktober 1965.
- 12 De term is afkomstig van J. de Kadt, *Ketterse kanttekeningen*, Amsterdam, 1965, blz. 228. J. Jansen van Galen en H. Vuijsje noemden hun voortreffelijk boek over Drees *Wethouder van Nederland*, eerste druk, Alpen aan den Rijn, 1980; herziene druk: *100 Jaar Drees. Wethouder van Nederland*, Houten, 1986.

Socialistisch bestuurder in de Haagse gemeente¹³

Drees werd in 1919, ongezoekt, wethouder van sociale zaken. Wat dreef hem in deze post?

Daar was, overheersend, allereerst de aandacht voor de minvermogenden. Dat kon zich uiten in zo verschillende zaken als het bepleiten van schoolmaaltijden, die althans een minimale voeding voor arme kinderen moest waarborgen, en in stappen gezet op het terrein van de ouderenzorg. Bekend is zijn initiatief tot aankoop van een pand op de hoek van de Becklaan en de Morsestraat, waarin althans een aantal gehuwde ouderen, die oorspronkelijk in 'bestedelingshuizen' van elkaar gescheiden werden, weer tezamen konden verblijven. Wat toen het Huis Kranenburg was, heet nu in nieuwbouw het Dr. W. Drees Zorghuis, zoals er zo veel in den lande zijn. Onder zijn wethouderschap zou het Burgerlijk Armbestuur worden omgezet in een Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon: Drees leerde

er de realiteiten van het leven in armoede nog duidelijker kennen. Hij kon voor velen wat betere regelingen totstandbrengen, al zou hij ook al vroeg geconfronteerd worden met frauduleus gebruik van sociale voorzieningen.

In de tweede plaats was er de bestrijding van standsverschillen. Drees had al in zijn *maidenspeech* als raadslid het toen gemaakte verschil tussen ‘ambtenaren’ en ‘beambten’ gehekelde en zou later zoeken het verschil tussen ‘beambten’ en ‘arbeiders’ op te heffen. Hij zou proberen ongelijkheden bij de toelating op scholen, en de behandeling in de gezondheidszorg, te doen verdwijnen of althans te verminderen. Hij zou het verstrekken van schoolkleding voor minvermogenden voorstaan, geen uniforme kleding, waardoor de daarmee bedachte leerlingen zouden opvallen, doch juist verschillende, gewone kledij.

Hij verzette, in de derde plaats, veel werk op het terrein van de gezondheidszorg: de zuigelingenverzorging, de tbc-bestrijding, ziekenhuisbouw. Ook daar zou hij blijven hameren op eenvoud en opheffing van onderscheid in behandeling tussen arm en rijk. Hij zou later geërgerd aanhalen hoe de directrice van Bronovo bij hem kwam met het voorstel ter wille van de standing van het ziekenhuis in de toekomst alleen maar verpleegsters tot de opleiding toe te laten die HBS of gymnasium achter zich hadden. Toen vele jaren later Bronovo wegens een tekort verpleegsters uit de Filipijnen rekruteerde, was zijn ironisch commentaar: ‘Zij kennen natuurlijk allemaal algebra en Frans!’¹⁴

Belangrijk was, in de vierde plaats, het overleg inzake arbeidsvoorwaarden voor gemeentepersoneel, toen nog zoveel belangrijker dan later, omdat elke individuele gemeente volledig vrij was in de bepaling van de arbeidsvoorwaarden van het bij haar werkende personeel. Hij gaf ruim baan aan het georganiseerd overleg met de vakbonden. Maar hij verzette zich heftig tegen wilde stakingen en agitatie van actiegroepen, zoals die er juist in de periode van zijn aantreden in 1919 rijkelijk veel waren. Het kwam hem van communistische en radicaal-socialistische zijde te staan op het verwijt dat een socialistisch wethouder de arbeidersklasse verried. Maar door uitsluitend vast te houden aan overleg met de vakbonden, versterkte hij deze bonden, en vergrootte hij de mogelijkheden voor het georganiseerd

overleg. Het was een les die hij, zoals nog ter sprake zal komen, in 1945 en 1946 opnieuw onverzettelijk zou toepassen.

Drees was niet de wethouder verantwoordelijk voor de woningbouw, het paradepaard bij uitstek van de grote gemeentebestuurders in het interbellum van het wethouderssocialisme. Maar hij bleef een van degenen die van het begin tot het eind in zijn gemeentelijke werkzaamheden de ‘gemeentebouw’ en de ‘verenigingsbouw’ hoog in het vaandel hielden. Daarbij waren de grondlasten van beslissende betekenis voor het betaalbaar houden van de huren, voor de ruimtelijke indeling van de stad, voor het ten goede van de gemeenschap vallen van de door de verstedelijking steeds maar stijgende grondprijzen. Dat eiste aankoop door de gemeenten van de grond, en het zo mogelijk alleen in erfpacht uitgeven aan particuliere woningbouwers. Toen aan het eind van de jaren twintig het erfpachtstelsel op de tocht leek te staan, zou hij door af te treden als wethouder een grote politieke crisis forceren, waaruit de socialisten in hoofdzaak als winnaar naar voren zouden komen.¹⁵

Als raadslid en wethouder kwam Drees in nauwe aanraking met de gemeentebedrijven. Van belang was daarbij vooral het grondbedrijf dat zich met aankopen en het in erfpacht uitgeven van grond bezighield. Drees was een van de oprichters van de HABO, een gemeentelijk bouwbedrijf dat na veel strijd een monopolie zou verkrijgen voor het leggen van leidingen in de Haagse straten. Hij nam een actief aandeel in het overleg dat de Haagsche Tramweg Maatschappij tot een overheidsbedrijf zou maken, zij het dat een tussenstap als ‘gemengd bedrijf’ noodzakelijk was. Hij achtte de bestaande nutsbedrijven van het grootste belang voor de gemeentelijke huishouding, waarbij hij een voorstander was van het maken van winsten die de gemeentelijke begroting zouden kunnen verlichten. Hij zou aan zijn positieve ervaringen met overheidsbedrijven zijn overtuiging sterken dat nog tal van andere bedrijven, lokaal, provinciaal of nationaal, in overheidsbeheer gebracht zouden kunnen worden, waarbij zijn achting voor de leiders van overheidsbedrijven groot was. Maar met alle erkenning van de wenselijkheid van een ruime marge aan vrijheid die dergelijke leiders nodig hadden, bleef hij eisen dat de uiteindelijke politieke verantwoordelijkheid bleef berusten bij de gekozen gemeentebestuurders: de wethouders en de raad.

Aan de samenwerking tussen socialisten en andere fracties had Den Haag ook het behoud van het vele 'groen' te danken. De socialisten in raad en college tekenden verzet aan tegen plannen om Westduin te bebouwen. Bewust werden grote landgoederen, ook in naburige gemeenten, aangekocht. Al vroeg werd ook het Zuiderpark in de planning opgenomen. De maatschappelijke tegenstellingen in Den Haag liepen in belangrijke mate parallel met de vraag wie 'op het zand' of 'op het veen' woonden.¹⁶ Het plan in een groot poldergebied dicht bij arbeidersbuurten een groot park te stichten, stuitte binnen het college en de raad op nogal wat tegenstand van hen die - zoals Drees het honend zei - 'al in het groen' woonden. Burgemeester J.A.N. Patijn had het in februari 1923 met moeite bevochten raadsbesluit voor de aanleg van het Zuiderpark voor schorsing willen voordragen, als onverantwoorde uitgave, niet in het algemeen belang. Maar door het overlijden van zijn vrouw verspeelde hij de daarvoor geldende termijn, waardoor het raadsbesluit voor de aanleg van het park onherroepelijk werd. Het Zuiderpark was een van de projecten die Drees later als wethouder van financiën en openbare werken in het kader van werkverruimings- en werkverschaffingsbeleid een extra impuls kon geven.¹⁷

Typerend voor Drees, ook als wethouder, bleef tegelijk zijn zuinig omspringen met de overheidsfinanciën. Hij kon zich goed vinden in de drie grondbeginselen die Wibaut ten aanzien van de gemeentefinanciën had geformuleerd: ten eerste, dat de gemeente om een gulden te kunnen uitgeven er eerst een moet hebben; ten tweede dat de gemeente om een gulden te hebben, die eerst ergens moet nemen; en ten derde, dat de gemeente dezelfde gulden maar eenmaal kan uitgeven.¹⁸ Drees' politieke leven stond volledig in het licht van deze stellingen: juist omdat socialisten veel wilden, zo sprak hij steeds weer uit, was het plicht extra zorgvuldig met overheidsgelden om te gaan. Hij voerde een bij uitstek zuinig personeelsbeheer: met onmiskenbare trots schreef hij later dat het aantal ambtenaren in Den Haag tussen 1920 en 1929 terugliep van 8800 tot 8400, in een periode dat de bevolking met 84.000 personen toenam.¹⁹ Hij bevorderde intern ambtelijk overleg om te voorkomen dat sommige bedrijven of diensten een al te gemakkelijk promotiebeleid voerden. Hij drong aan op overleg tussen de grote steden, opdat ook onderling een zekere uniformering van ar-

beidsvoorwaarden tot stand zou komen. Hij wees op het probleem dat het te gemakkelijk aangaan van leningen voor investeringen onvermijdelijk moest leiden tot een post aan rentelasten op de gemeentebegroting, die bij een teruglopen van financiële mogelijkheden zich niet voor aanpassing leende.

Drees was van oordeel dat ook de socialisten bereid moesten zijn tijdens de economische crisis de lonen van het gemeentepersoneel te verlagen, en hij verzette zich tegen de gedachte dat partijorganen buiten de raad aan socialistische vertegenwoordigers in raad of college dwingend konden voorschrijven daaraan geen medewerking te verlenen. Het was deze kwestie, die vooral in Amsterdam heel hoog speelde, die ooit W.A. Bongers ertoe bracht zijn *Problemen der Democratie* (1934) te schrijven, waarvan veel stellingen Drees uit het hart gegrepen moeten zijn.

Drees heeft als volgt de betekenis weergegeven die zijn Haagse ervaringen hadden voor zijn latere politieke werkzaamheden:

Het raadslidmaatschap heeft voor mij waarde gehad om de ervaring ten aanzien van het deelnemen aan debatten in een vertegenwoordigend lichaam, het praktische werk in commissies en het wethouderschap, voor mijn werk als minister. Al zijn er grote verschillen, het wethouderschap eist ook het nemen van belangrijke beslissingen binnen het kader van een gemeenschappelijk beleid. Het eist de samenwerking met anderen van verschillende politieke richting. Het brengt ook de noodzaak mee zich in het publiek te verantwoorden tegenover een college waarvan men vertrouwen in zijn beleid moet verwerven en dat men moet weten te winnen voor de voorstellen, die men heeft te verdedigen. Daar kwam dan bij de verantwoording, die de raadsfractie met inbegrip van de wethouders elk jaar aflegde tegenover de partij. Het is nu in de federatie van de Partij van de Arbeid anders geregeld, maar wij hadden toen een algemene ledenvergadering, waarin iedere partijgenoot het woord kon voeren. Er waren velen, die bezwaren maakten als zij meenden, dat wij niet principieel genoeg hadden gehandeld of dat de belangen van bepaalde groepen, soms ook hun persoonlijke belangen, niet voldoende waren behartigd, dat lonen of steunregelingen niet hoog genoeg waren en wat niet al meer. Uit democratisch oogpunt was het van grote waarde, dat die gedachtenwisseling kon plaatshebben en dat wij ons standpunt ook duidelijk konden maken, maar het was allerminst een eenvoudige taak.

Het ging erom in klein verband, zoals later in het land als geheel, het vertrouwen te behouden, zowel van de eigen beweging, als het vertrouwen, zij het in andere zin, van de vertegenwoordigers van andere richtingen, waarmee men had samen te werken. Geen gemakkelijke, maar wel een nuttige leerschool.²⁰

Eindnoten:

- 13 De paragraaf over Drees' wethouderschap is grotendeels ontleend aan H. Daalder, *Willem Drees en de gemeentepolitiek*, tweede F.M. Wibaut-lezing, 28 september 1996, verschenen als katern in *Lokaal Bestuur*, jrg. 20, nr. 11 (november 1996).
- 14 Zie voor een eufemistischer versie W. Drees, *De vorming van het regeringsbeleid*, Assen, 1965, blz. 106.
- 15 Zie hiervoor uitgebreid M. Brinkman, “‘Wij zijn geneigd den felsten strijd hierover te voeren’”, De Haagse sociaal-democraten, de collegevorming en de grondpolitiek 1919-1939’, in: *Jaarboek Die Haghe 1989*, blz. 175-213.
- 16 Zie P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse tijd tot de Eerste Wereldoorlog*, Zwolle, 1989.
- 17 Uitgebreid over de lotgevallen van het Zuiderpark: R. van der Ham en H. Pars, *Het Grootte Park. Een tuin op het zuiden. Geschiedenis van het Zuiderpark 1908-1998*, Voorburg, 1998.
- 18 Zie G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut, Mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek*, Assen, 1968, blz. 152.
- 19 *Drees. Neerslag van een werkzaam leven*, blz. 32.
- 20 W. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, tweede druk, Amsterdam, 1963, blz. 83.

Een socialistisch program uit de bezettingstijd²¹

Tijdens de bezettingstijd formuleerde Drees een gedetailleerd socialistisch program, neergelegd in een reeks van stukken: een uitvoerig manuscript voor een boek dat hij uiteindelijk besloot niet te publiceren;²² correspondentie met tal van partijgenoten;²³ enkele illegaal gepubliceerde geschriften, die direct na de bevrijding gebundeld in een brochure *Op de kentering. Het democratisch socialisme en de toekomst* (juni 1945) door de Arbeiderspers opnieuw werden uitgegeven; en uitingen na 1945 gedaan binnen de heropgerichte SDAP eerst, en het overleg tussen SDAP, de Nederlandse Volksbeweging en anderen dat tot de oprichting van de PvdA leidde, daarna.

Het verst ging hij daarbij in de brochure over *Ordering en socialisatie*, in februari 1945; uitgegeven door de illegale groep Vrije Gedachten. Ordering werd door velen gewenst, aldus Drees daarin. Socialisten moesten die met kracht bevorderen om daardoor de productie en verdeling te richten op de best mogelijke voorziening in de volksbehoeften en het verschaffen van arbeidsgelegenheid aan allen. Maar voor socialisten was dat niet voldoende. Hun ging het erom, ter wille van het gemeenschapsbelang en de opheffing der sociale tegenstellingen, de voornaamste productiemiddelen tot gemeenschapsbezit te maken en de centrale punten van het bedrijfsleven door gemeenschapsbezit te beheersen.

In *Ordering en socialisatie* gaf hij een gedetailleerde opsomming van de te socialiseren bedrijven: de circulatiebank, waarvan de grote banken op den duur

vertakkingen zouden kunnen worden; verzekeringsbedrijven en hypotheekbanken, waarvan het belang zou kunnen afnemen naarmate de grond en de woningen meer in gemeenschaps-

bezit konden worden gebracht; de mijnen; het hoogovenbedrijf, dat aanraking bood met de eveneens voor socialisatie in aanmerking komende metaalindustrie; vervoersbedrijven, waarbij de Nederlandse Spoorwegen ook het aansluitend autovervoer tot zich zouden kunnen trekken; het vliegverkeer. Voor een aantal andere grote bedrijven bepleitte hij de vorm ‘gemengde ondernemingen’. Dat was vooral wenselijk bij bedrijven met sterke buitenlandse verbindingen. Nederland en Indonesië zouden tezamen de meerderheid moeten hebben in de petroleummaatschappijen. Monopolistische bedrijven als de Margarinetrust, zeer grote bedrijven als Philips en AKU, en de grote scheepsvaartlijnen zouden eveneens gemengde bedrijven moeten worden. Dat betekende ‘aanvaarding van vertegenwoordiging van particuliere belangen, terwille vooral van samenhang’ met buitenlandse bedrijven, maar met overwegende zeggenschap van de Overheid in de benoeming van de leiding en algemene beginselen ten aanzien van het beleid.’

Andere delen van het bedrijfsleven zouden vrij blijven van socialisatie: ‘klein- en middenbedrijven’, ‘de kunst, het ambacht, een groot deel van de kleine nijverheid, van de kleinhandel’ en belangrijk vooral ‘landbouw, veeteelt en tuinbouw.’ In deze gevallen kon volstaan worden met regelingen van bedrijfsorganisatie en wellicht coöperatie. Het was van groot belang de grond tot overheidsbezit te maken: de zekerheid van de pachter hoefde niet minder groot te zijn dan nu het geval was, terwijl de boeren verlost zouden worden van de zware lasten die deling bij vererving zo vaak op hen legden.

Wenste Drees socialisatie omwille van het economisch beleid en aantasting van het arbeidsloos inkomen, daarnaast bezigde hij in *Ordering en socialisatie* ook een opvallend politiek argument. Liet men ‘het bank- en credietwezen, de grondstoffenvoorziening, de grote monopolistische bedrijven, “de poliepen”, de internationale concerns in handen van de grote geldmagnaten, dan zal hun economische macht zich telkens weer doen gelden op een wijze, die de democratie verzwakt en doorkruist.’ In een democratie, waar altijd alles ter discussie staat, zouden de grote geldmachten de publieke opinie sterk beïnvloeden. Aan hen aangelegde banden zouden even weinig vermogen als die waarmee Gulliver door de dwergen gebonden werd. En de grote kapitalisten wisten wel hoe het verzet aan te bla-

zen van de niet onaanzienlijke groep van bezitters van grond of woningen (niet bij henzelf in gebruik), wanneer deze zich met kracht zouden keren tegen beperkingen op pachten, huren en verkoopprijzen, die hun arbeidsloos inkomen zouden aantasten!

Was socialisatie een kernpunt in Drees' beschouwingen, daarnaast legde hij het accent op andere te treffen maatregelen.²⁴ Nodig was vergaande economische planning. Daarbij kon de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie een grote rol spelen, mits daarin naast ondernemers arbeidersvertegenwoordigers werden opgenomen, en de overheid een belangrijke invloed zou krijgen in wat anders toch te zeer belangenorganisaties zouden zijn. Via in te voeren ondernemingsraden zouden de arbeiders zich veel meer dan voorheen bij de bedrijven betrokken moeten voelen. Hun daardoor grotere medeverantwoordelijkheid hield tegelijk in, dat een goede vervulling van hun taak een maatschappelijke plicht inhield.

De lonen zouden moeten worden vastgesteld in overleg tussen werkgevers- en arbeidersorganisaties, waarbij vooreerst een strakke beheersing nodig was, maar tegelijk aangestuurd moest worden op een rechtvaardiger verhouding tussen de verschillende groepen arbeiders onderling.

Daarnaast was het nodig de sociale voorzieningen uit te breiden, zowel in geval van werkloosheid, als vooral ook bij ziekte, invaliditeit en ouderdom.

De toestand van ontreddeering waarin Nederland zich bij de bevrijding zou bevinden, eiste daarnaast drastische financiële maatregelen: geldsanering, opheffing van het bankgeheim, belasting tot een zeer hoog percentage van wat men door de oorlog had gewonnen, een ingrijpende vermogensheffing, maatregelen tegen kapitaalvlucht, sterke belasting op de winsten van ondernemingen, een sterk progressieve inkomstenbelasting. De bestaande grote inkomensverschillen zouden hierdoor verminderd worden.

Radicale opvattingen kon men Drees gezien deze programmatische uitspraken niet ontzeggen. Daarbij bleef hij zich bewust van de waarschijnlijkheid van tegenstand, zoals hij tegen het einde van *Ordering en socialisatie* opmerkte: 'De socialisatie, zoals wij die m.i. hebben te bepleiten, zal veel meer tegenstand ontmoeten dan, aanvankelijk, ordering en planning. Bij krachtige actie en goede argu-

mentatie zal het echter mogelijk zijn ook een stevig stuk socialisatie te bereiken.’ Ook gaf hij zich daarbij rekenschap van de grenzen die de nationale gemeenschap stelde: ‘In het oog is te houden, dat veel van het economische beleid, dat wij wensen, op den duur niet op nationale basis kan worden voltooid, maar in internationaal verband moet worden ingeschakeld.’

In een ‘Woord vooraf’ bij de brochure *Ordering en socialisatie* vermeldde Drees dat het stuk ‘oorspronkelijk niet voor de druk bestemd’ was, ‘maar slechts bedoeld als bijdrage tot een discussie in een sociaal-democratische kring’. Het weerhield hem er echter niet van deze brochure als een van drie door hem geschreven stukken bij de kabinetsformatie in mei 1945 aan koningin Wilhelmina toe te zenden, en het integraal te herdrukken in de op grote schaal verspreide brochure *Op de kentering. Het democratisch socialisme en de toekomst*.

Eindnoten:

- 21 Voor een aantal van de belangrijkste fragmenten hiervan, zie de bijlage, blz. 49 e.v.
- 22 Dit manuscript is onder redactie van H. Daalder en J.H. Gaemers uitgegeven als: W. Drees, *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding*, Amsterdam, 1996. Zie vooral de hoofdstukken 6, 11-14.
- 23 De belangrijkste bewaard gebleven briefwisseling is die tussen Drees en M. van der Goes van Naters, die veel langer dan Drees in gijzeling werd gehouden en in de Brabantse gijzelaarskampen in direct contact stond met vernieuwers van alle gading uit socialistische en niet-socialistische kring. Deze correspondentie is o.a. uitvoerig gebruikt door H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Leiden, 1955; J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, Deventer, 1978; M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd*, Alphen aan den Rijn, 1979; L. de Jong in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*; en Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA*.
- 24 Voor de hier volgende paragrafen, zie de illegale brochure *Enige richtlijnen voor het in Nederland na de bevrijding te voeren beleid*, *Vrije Gedachten* (april 1945).

Politieke verwachtingen in 1945

Achttē Drees het zo radicaal socialistisch program van 1945, waarbij hij de term ‘richtlijnen voor een regeringsbeleid’ niet schuwde, ook politiek te verwezenlijken? Hij was enerzijds overtuigd dat na de depressie van de jaren dertig en het in de bezettingstijd gevoerde overleg, velen gewonnen waren voor een progressief program om met vergaande overheidsmaatregelen aan de noodtoestand het hoofd te bieden. Anderzijds was hij te zeer politiek realist om niet een herleving van de traditionele politieke verscheidenheid te verwachten, zoals hij ook in mei 1945 in zijn advies aan koningin Wilhelmina tot uiting bracht.²⁵ Een nieuw kabinet zou daarom een brede samenstelling moeten hebben, waarbij rekening gehouden zou moeten worden zowel met de vanouds bestaande politieke stromingen, als met de initiatiefnemers van de nieuwe Nederlandse Volksbeweging en de voormannen van het verzet. Eerste prioriteit was het treffen van de noodzakelijke noodmaatregelen. Werkelijk principiële politieke en economische hervormingen zouden moeten wachten op nieuwe verkiezingen. In

het door hem en W. Schermerhorn gevormde kabinet behoorden slechts drie van de vijftien ministers tot

de SDAP. Het was dan ook ‘zeker geen socialistisch kabinet’ al had het dan ‘wel socialistische trekken’, verklaarde hij in een grote SDAP-manifestatie in augustus 1945.²⁶ Dat men op grond van het later toetreden van een aantal andere ministers tot de nieuw gevormde Partij van de Arbeid, het kabinet-Schermerhorn/Drees alsnog als een overwegend socialistisch kabinet is gaan beschouwen, is een anachronisme, dat aan de feiten geen recht doet.

En wat de socialistische beweging zelf betreft: Drees achtte een ideologische en maatschappelijke verbreding wenselijk. Maar hij hield duidelijk afstand van tal van vernieuwers die zich zelf wellicht zagen als ‘personalistisch-socialisten’, maar geloofden dat de klassenstrijd voorbij was en in wezen vreemd stonden tegenover de werkelijke waarden van de arbeidersbeweging. Lang nog zou hij eerder denken aan federalistische samenwerking van de heropgerichte SDAP met andere progressieven, dan aan de vorming van een nieuwe politieke partij. Hij zou pas instemmen met het opgaan van de SDAP in de te vormen Partij van de Arbeid, toen zekerheid was verkregen over een aantal duidelijke socialistische programpunten, toen de waarde van vertrouwde socialistische symbolen voor hen die tot de oude arbeidersbeweging hadden behoord door anderen was erkend, en vaststond dat de nieuwe partij lid zou zijn van de Socialistische Internationale.

Een tijd lang zou ook Drees optimistisch zijn ten aanzien van de electorale perspectieven van de nieuwe Partij van de Arbeid. Al achtte hij het weinig waarschijnlijk dat deze bij de eerste naoorlogse verkiezingen een meerderheid zou kunnen behalen, zij zou wel de grootste partij, en de ‘leidende kracht’ in de samenleving kunnen worden. De werkelijke uitslag van de verkiezingen van 1946 kwam ook voor de realistische Drees daarom als een onmiskenbare teleurstelling.

Eindnoten:

- 25 De tekst van dit advies is door Drees o.m. gepubliceerd in *Drees. Neerslag van een werkzaam leven*, blz. 156-161.
- 26 Rede in de Apollohal, waar ook J.W. Albarda, S.L. Mansholt en H. Vos spraken. Verslag in *Het Vrije Volk*, 2 augustus 1945.

Politieke grenzen

Het socialistisch program dat Drees in het laatste bezettingsjaar had geformuleerd, kan men schematisch samenvatten in de volgende vijf punten. Het ging om: 1. vergaande socialisatie van de productiemid-

delen; 2. overheidssturing van het economisch leven; 3. een grotere rol van de georganiseerde arbeiders bij de besluitvorming van de overheid en in de bedrijven; 4. vermindering van de ongelijkheid van vermogens en inkomsten; en 5. de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid.

Wie poogt na te gaan wat van deze programpunten in de ruim drie jaar dat Drees minister van Sociale Zaken en ruim tien jaar dat hij minister-president was, werd verwezenlijkt, zal rekening moeten houden met tenminste een drietal factoren:

1 In het tijdvak in kwestie veranderden de politieke verhoudingen tussen de partijen sterk. Leken in 1945 bij de vorming van het kabinet progressieve krachten de boventoon te vieren, al in 1946 bleek dat de partijverhoudingen veel minder sterk gewijzigd waren dan verwacht. Regeerde tussen 1946 en 1948 nog een parlementair Rooms-Rood onder de vlag van ‘Het Nieuwe Bestand’, ook toen bestond tussen KVP en PvdA, en binnen deze partijen, op veel punten frictie. PvdA en KVP bleven ook na 1948 de meerderheid vormen in het kabinet en het parlement, maar dan wel met een bredere basis. Tussen 1948 en 1952 leverden de VVD en de CHU ministers, tussen 1952 en 1958 ARP en CHU. Na 1952 hervonden de drie grotere confessionele partijen elkaar, en verzwakten de bindingen van hun fracties aan het kabinet. Zowel in 1952 als in 1956 wist Drees de PvdA tot de grootste partij te maken. Dat hield niet in dat het gemakkelijker werd tot coalities te komen of socialistische desiderata te ‘munten’. De scheiding socialist - niet-socialist werd in het parlement eerder scherper dan zwakker. Het laatste kabinet-Drees zou voortijdig eindigen: dat werd ‘de gelukkigste dag van mijn leven’, zou de AR-fractie leider J.A.H.J.S. Bruins Slot verklaren.²⁷ Voor de PvdA, die sinds 1959 andere partijen zag oogsten wat de zware besluiten van de zogenaamde bestedingsbeperking in 1957 en 1958 aan nieuwe mogelijkheden voor economische groei mogelijk hadden gemaakt, kwam het als een onmiskkenbare kater.

2 De opeenvolgende kabinetten worstelden met tal van onvoorziene obstakels. De ministers die in 1945 aantraden wisten dat zij, in Schermerhorns woorden, in een diepe put sprongen.²⁸ heel veel was vernield, aan alles was gebrek. Indonesië werd in plaats van een te

bevrijden gebied in een nieuw te structureren Koninkrijk, bron voor wat Drees ‘vier jaar nachtmerrie’ zou noemen - met alle gevolgen van een zware militaire inspanning enerzijds, het wegvallen van dollarinkomsten anderzijds. Zeker Drees was zich in de bezettingstijd bewust geweest dat voor Nederland de economische ontwikkeling van Duitsland een levensvoorwaarde bleef. Maar wie had kunnen voorzien dat de bezettingsmachten de grenzen de eerste jaren voor landbouwproducten en andere export uit Nederland vrijwel gesloten zouden houden? De in Londen overeengekomen samenwerking in de Benelux zou grote problemen ontmoeten: de situatie in België was eerst veel gunstiger dan in het zo sterker vernielde Nederland, al zou dit na een aantal jaren in het tegendeel verkeren. De nodige importen konden niet werkelijk betaald worden ondanks internationale leningen en de gedwongen verkoop van Nederlandse bezittingen in het buitenland. De Marshallhulp zou de situatie op een kritiek moment redden. Mede daardoor zou het komen tot nieuwe vormen van internationale samenwerking als in de OESO en de Europese Betalingsunie, waarbij de liberalisatie van de buitenlandse handel toenam, maar ook de mogelijkheid van directe planning verminderde. De internationale spanningen in Europa (‘Praag’, ‘Berlijn’), maar zeker ook in Oost-Azië (gezien de communistische zege in China, Korea) namen snel toe. Nederland trad in 1948 toe tot het Pact van Brussel (gevormd door Frankrijk, Groot-Brittannië en de drie Benelux-landen), en sloot zich in april 1949 aan bij de NAVO. Vooral na Korea (dat grote moeilijkheden veroorzaakte door de internationale stijging van grondstoffenprijzen) nam de druk tot bewapening toe. Mocht Drees van mening zijn dat de atoombom een oorlog in Europa vrijwel uitsloot, en dat een Nederlandse herbewapening niet meer hoefde te zijn dan een ‘verzekeringspremie’ om de Amerikanen aan Europa te binden,²⁹ hij zou toch gedwongen worden akkoord te gaan met een sterke verhoging van de militaire uitgaven. In februari 1953 kwam daar de watersnoodramp overheen, die grote schade berokkende en tot de Deltawerken leidde. In de jaren daarna eindigde de Nederlands-Indonesische Unie in een compleet failliet, waarbij ook de moeizaam totstandgekomen financiële regelingen van de Ronde-Tafelbijeenkomsten strandden, Nederlandse bedrijven zonder schadevergoeding werden genationaliseerd, en een stroom (In-

dische) Nederlanders repatrieerde. Overziet men deze menigte van ongelijksoortige ontwikkelingen, dan is Drees' verzuchting begrijpelijk dat toekomstvoorspellingen nooit uitkomen, en het daarom weinig nut heeft op basis daarvan te komen tot gedetailleerde regeringsprogramma's.

3 De jaren vijftig worden vaak geduid als de 'era van Drees'. Het leidt weinig twijfel dat zijn prestige zeker bij zijn medeministers groot was: een kritisch man als J. Zijlstra heeft gezegd dat Drees onder alle naoorlogse premiers 'op eenzame hoogte' stond.³⁰ Zijn premierschap lijkt, achteraf, vanzelfsprekend. De geschiedenis van de kabinetsformaties wijst echter uit dat zijn terugkeer in opeenvolgende kabinetten nimmer zeker was. Hoe groot zijn invloed binnen de door hem geleide kabinetten ook was, deze was lang niet altijd beslissend. Wie de notulen van de ministerraad doorneemt, ziet dat hij in tal van zaken bezwaren uitte, niet zelden overstemd werd, en nogal eens de portefeuillekwesitie moest stellen. Dat deed zich voor in de Indonesische kwestie, met name rondom de twee politieke acties, in zaken rondom de Europese integratie, maar ook in meer sociaal-economische aangelegenheden. Als minister-president moest hij vooral reageren op beleidsvoorstellen van andere ministers, eerder dan dat hij het beleid zelf kon bepalen. Hij kon daarbij voor verrassingen komen te staan. Een voorbeeld? Op de agenda van de ministerraad van 13 februari 1950 voerde hij het punt op: *Bespreking van politiek-belangrijke zaken in de ministerraad*. Blijkens de notulen stelde hij daarbij vast: 'Het heeft spreker [...] verrast, dat aan de Kamer is medegedeeld, dat de dividendstop over twee jaren zou worden opgeheven.' Het antwoord van Liefstinck 'dat het hem is ontgaan deze kwestie vooraf in de Raad te brengen', zal hem weinig tevreden gesteld hebben.³¹ Ruim twee jaar later zou in de ministerraad een scherpe discussie ontstaan over het voorstel van Liefstincks opvolger, J. van de Kieft, de dividendstop nog met drie jaar te verlengen.³² Niet alle beleid in het tijdperk-Drees was Drees' beleid.

Bezien wij nu de vijf hoofdpunten in Drees' socialistisch programma.

Eindnoten:

- 27 Geciteerd door J. Zijlstra in gesprek met G. Puchinger *Dr. Jelle Zijlstra. Gesprekken en geschriften*, Bussum, 1978, blz. 62.
- 28 W. Schermerhorn, *Minister-president van herrijzend Nederland*, Bussum, 1977, blz. 116. Schermerhorn had koningin Wilhelmina gezegd: 'Majesteit, wie in deze put springt, is een verloren mens.' Toen de koningin hem daarop vroeg: 'Vindt U dan dat ik eerst een ander moet vragen?' had hij geantwoord dat hij dat niet mocht aanraden.
- 29 Deze term werd door Drees o.a. gebruikt in de ministerraad op 16-6-1952 en 21-9-1953, en werd in Den Haag een gevelegd woord.
- 30 J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam, 1992, blz. 76.
- 31 Notulen ministerraad 13-2-1950, Archief Ministerraad (Algemeen Rijksarchief). Verder aangehaald als: MR.
- 32 MR 29-9-1952.

Socialisatie van de productiemiddelen

In 1945 presenteerde Schermerhorn het kabinet met een door hem tezamen met Drees opgestelde radiotoespraak. Arbeidskracht, zo zei hij toen, is ‘vrijwel het enige [...], dat ons gelaten werd en deze zelfs nog lang niet in de mate als vóór de oorlog’ terwijl ‘gelijkmatige verdeling van de armoede in ons volk, helaas een bittere werkelijkheid is’, wat betekende ‘dat ieder zich wat moet ontzeggen, daarbij de rijksten het meest, maar helaas ook alle anderen.’³³ Hij kondigde drastische financiële maatregelen aan, beheersing van lonen en prijzen, en vergaande economische planning en controle-maatregelen voor de toewijzing van goederen. Het nut van bedrijfsorganisatie kreeg een duidelijk reliëf. Slechts een korte paragraaf, onder het kopje ‘Problemen van de eigendom’, voorzag in het voornemen van de regering ‘een onderzoek in te stellen naar de vraag, voor welke bedrijfstakken, gedeelten van bedrijfstakken of ondernemingen, naast het mijnbedrijf en De Nederlandsche Bank een overgang van particuliere eigendom naar de publieke of semipublieke eigendom uit een oogpunt van algemeen belang is geboden.’³⁴ De nieuwe minister van Financiën P. Liefstinck nam stappen voor de nationalisatie van De Nederlandsche Bank. De minister van Verkeer en Energie, de katholieke industrieel Th.S.G.J.M. van Schaik, zette zich aan de voorbereiding van de nationalisatie van de particuliere mijnen. Maar voor het overige zou het kabinet niet toekomen aan het toegezegde onderzoek voordat het aan de vooravond van de verkiezingen in 1946 aftrad.

Voornemens voor verdergaande nationalisatie werden het eerste slachtoffer van de voor de PvdA zo teleurstellende verkiezingen van 1946. Ging de nationalisatie van De Nederlandsche Bank door in Liefstincks Bankwet van 1948, die van de particuliere mijnen werd onderwerp van onderzoek door een staatscommissie die in 1948 een verdeeld, maar in meerderheid negatief advies over de naasting van particuliere mijnen zou uitbrengen. De kwestie verloor haar belang toen het, twintig jaar na de bevrijding, kwam tot de sluiting van zowel de staatsmijnen als de particuliere mijnen. Drees zou het echter blijven betreuren dat de nationalisatie niet tot stand was geko-

men: de mijnen, zo verklaarde hij later, ‘hadden economisch veel beter kunnen worden geëxploiteerd, en het bedrijf dat chemisch bedrijf geworden is, zou zich nog veel beter kunnen ontplooien als de Nederlandse staat het had onteigend.’³⁵

‘In 1945 werd alles openheid en leek veel mogelijk,’ zou Drees later betogen:

In 1946 bleek in deze richting bijna niets meer mogelijk. De verkiezingen maakten de KVP tot de sterkste partij en de katholieken uit de Nederlandse Volksbeweging, die een zeer radicaal, personalistisch-socialistisch programma hadden onderschreven, lieten in grote meerderheid alles los en schaarden zich onder Romme, die onder de leuze van volksbezit zoveel mogelijk in particuliere handen wil brengen.³⁶

Nationalisatie, zo had Romme geconcludeerd, was in strijd met de katholieke beginselen. Drees:

Toen heeft de tegenstelling bij voorbeeld tot de KVP voor een zeer groot deel gelegen op de kwestie dat wij graag meer gemeenschapsbezit en gemeenschapsbedrijven wilden, - zij het geen volledige socialisatie maar een gemengde economie met een sterkere inslag van het socialisme -, en dat Romme alle staatseigendom beschouwde als iets dat bij voorkeur wat hij noemde ‘volkseigendom’ moest worden.

Was dat volgens Romme kennelijk het geval indien de aandelen in handen van particulieren gegeven werden, naar Drees' opvatting was staatseigendom werkelijk volkseigendom, omdat dan de voordelen aan de bevolking in haar geheel toevielen.³⁷

De problematiek kwam na 1946 nog herhaaldelijk in de ministerraad ter sprake. Zo liet Drees zich overtuigen, dat exploratie van olie beter in concessie zou kunnen worden gegeven aan particuliere bedrijven met hun uitgebreide kennis en uitrusting, dan deze door de staat te laten verrichten.³⁸ Toen waren de aardgasvoorraden nog niet bekend. De later getroffen regeling, ‘in zoverre anders dat bij de produktie ervan de staat voor de helft betrokken is, [...] van die andere helft bijna de helft van de winst weg[neemt] door de ondernemingsbelasting’, waar bovenop nog eens de dividendbelasting kwam

voor de uitkering aan de aandeelhouders, zou hij wel voor zijn rekening nemen.³⁹ Ook zou hij akkoord gaan met het door Zijlstra krachtig bepleite Sodaproject in Delfzijl, al zou dat inhouden dat de staat het recht tot naasting van de zoutwinning, dat het in 1918 had verworven, moest opgeven en zijn minderheidsaandelen moest verkopen. Hij zou echter Zijlstra en passant toevoegen: ‘Je moet het niet al te bont maken, wij hebben ook onze gevoeligheden,’⁴⁰ en Zijlstra enige jaren later kapittelen toen deze voorstelde de goedkope invoer van grondstoffen uit Polen tegen te gaan op grond van afspraken tussen Koninklijk Nederlands Zout en het machtige Belgische Solvay. Tegen verkoop van staatseigendommen zou hij zich echter meestal verzetten. Zo met name tegen druk om de NV Breedband, onderdeel van Hoogovens, te denationaliseren, en voorstellen de gronden in de Zuiderzeepolders aan particulieren te verkopen. Maar in bepaalde gevallen maakte hij een uitzondering. Eén bedrijf, zo zei hij, hebben we opzettelijk verkocht:

dat was Fokker [...] typisch het geval van een bedrijf dat geen regelmaat van orders heeft maar van afzonderlijke orders afhankelijk is. Als ze dan staatsbedrijf zijn, hebben ze de neiging snel terug te vallen op de staat. Als Fokker niet genoeg buitenlandse orders had vonden ze het vanzelfsprekend dat de staat er voor zorgde en dat ging ons te ver.⁴¹

Om vergelijkbare redenen zette Drees vraagtekens bij het instituut van een staatsmarinewerf, dat alleen al door te bestaan grote invloed had op de vraag hoe de marine opgebouwd zou worden.⁴² Meer algemeen zou hij later de praktijk hekelen, waarbij bedrijven in moeilijke tijden aanklopten voor staatssteun, doch in betere dagen de staat zo ver mogelijk buiten de deur hielden.

Drees zou voor het overige vaak verwijzen naar de betekenis van de publieke nutsbedrijven. Toen bestuur en fractie van de PvdA de socialistische ministers in 1951 verweten te weinig aandacht te hebben voor de publieke sector, wees hij op de groei van de publieke investeringen, die toenam van 20 procent in 1948 tot 22 procent in 1949 tot 26 procent in 1950, terwijl meer grote investeringen te verwachten waren voor de elektriciteitsvoorziening, de staatsmijnen, de spoorwegen, de PTT en Breedband.⁴³ Latere studies zouden uitwij-

zen dat in de jaren vijftig en zestig bij de openbare nutsbedrijven sprake was van een ‘fabelachtige groei’.⁴⁴

Eindnoten:

- 33 De tekst van Schermerhorns programrede, in 1945 als brochure verschenen onder de titel *Herstel en vernieuwing*, is herdrukt in *Minister-president van herrijzend Nederland*, blz. 122-156; dit citaat op blz. 140.
- 34 Ibidem, blz. 144-145.
- 35 Transcript interview met B. Elkerbout voor VARA-tv, 29 januari 1972, Archief-Drees, nr. 581 (fragment afgedrukt in *Drees. Neerslag van een werkzaam leven*, blz. 271).
- 36 Brief van Drees aan H.H. Drenth, 28 april 1960, Archief-Drees, nr. 1016, als reactie op diens artikel ‘Het stakingsrecht en de socialistische beweging’, *Socialisme en Democratie*, 1960, blz. 173-174.
- 37 Tv-interview met B. Elkerbout, 29 januari 1972.
- 38 MR 20-10-1952.
- 39 Tv-interview met B. Elkerbout, 29 januari 1972.
- 40 Zijlstra, *Per slot van rekening*, blz. 48-49.
- 41 Mededeling Drees aan J. Jansen van Galen en H. Vuijsje. Zie voor Drees' constante reserves tegenover de ambities van Fokker, in een land dat naar hij oordeelde in wezen te klein was voor de ontwikkeling van eigen vliegtuigen: notulen Raad voor Economische Aangelegenheden (REA) 23-4-1946 (Archief Ministerraad); MR 14-4-1949; REA 13-11-1949; MR 26-9-1958; MR 3-10-1958.
- 42 Mededeling Drees aan J. Jansen van Galen en H. Vuijsje.
- 43 Brief van Drees aan L.A. Donker en koos Vorrink, 3 september 1951, Archief-Drees, nr. 487.
- 44 Zie F. Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980. Herstel groei stagnatie*, Bussum, 1981, blz. 59.

Economische sturing

Onder het kabinet-Schermerhorn/Drees kwam het instrumentarium tot stand, dat de sociaal-economische politiek gedurende de gehele periode van Drees' ministerschap zou kenmerken. Bij de formatie had Drees er bewust naar gestreefd drie vitale ‘economische’ posten in handen te brengen van ministers van de SDAP: Sociale Zaken voor hemzelf, Landbouw en Visserij voor S.L. Mansholt, Handel en Nijverheid (in 1946 herdoopt in Economische Zaken) voor H. Vos.⁴⁵ Deze laatste, sleutelfiguur bij de opstelling van het Plan van de Arbeid in 1935, zou vrijwel direct na zijn aantreden een opdracht aan J. Tinbergen geven om te komen met een voorstel voor een planbureau, en een hoge ambtenaar (J.F. de Jongh) vragen een nota samen te stellen over de bedrijfsorganisatie. Hij zette daar zoveel vaart achter, dat Drees en Schermerhorn hem moesten manen zulk soort aangelegenheden toch eerst eens in het kabinet ter sprake te brengen.⁴⁶ Het kwam snel tot de instelling van het Centraal Planbureau, met Tinbergen als eerste directeur. Drees had, ook tijdens de bezettingstijd, nauw contact met Tinbergen gehouden. Hij had, te midden van de consultaties die zouden leiden tot aanwijzing van hemzelf en Schermerhorn tot kabinetsformateur, nog tijd gevonden Tinbergen een relatief uitvoerige brief te schrijven over diens *De les van dertig jaar*. Met veel daarvan stemde hij in, maar hij

kritiseerde Tinbergen over diens voorkeur voor het handhaven van particulier eigendom der productiemiddelen boven staatseigendom, beheerd op ambtelijke wijze, omdat de eerste een grotere waarborg zou bieden voor de zorgvuldige behandeling der productiemiddelen. Daartegenover voerde Drees aan, dat bij elke redelijke overweging van socialisatie altijd was gedacht aan minder ambtelijk beheer. Behield men de particuliere eigendom, dan dreigde als gevolg van permanente en diepgaande belangentegenstelling het algemeen be-

lang telkens weer het loodje te leggen, zo hield hij Tinbergen voor. Gezien het gezag waarop deze op economisch terrein beschikte, betreurde Drees daarom de aangehaalde passage welke door tegenstanders zou kunnen worden misbruikt.⁴⁷

Voor het binnenlands economisch beleid, dat strenge controles en distributiemaatregelen vereiste, werden vooreerst de bestaande Rijksbureaus gehandhaafd, evenals de in bezettingstijd totstandgekomen organen voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (de ‘organisatie-Woltersom’), zij het dat het door de Duitsers ingevoerde *Führerprinzip* direct werd afgeschaft. Drees had in zijn beschouwingen tijdens de bezetting, zoals bleek, de nadruk gelegd op de wenselijkheid naast werkgeversvertegenwoordigers ook representanten van vakverenigingen en mogelijk ook van consumentenbelangen in de besturen op te nemen. Ter waarborging van het algemeen belang zou de overheid via door haar te benoemen en met uitgebreide bevoegdheden toegeruste voorzitters zorg moeten dragen voor het algemeen belang. Vos leek nog een tijd lang gewonnen voor gedachten die in het bedrijfsleven heersten waarbij bij de organen van de bedrijfsorganisatie een onderscheid gemaakt werd tussen een sociale kamer, waarbij ondernemers en werknemers paritair vertegenwoordigd zouden zijn, en een economische kamer waarin de zeggenschap overwegend bij de werkgevers bleef berusten. Hij zag echter de bedrijfsorganisatie als onderdeel van een sterk door de overheid geleide economie, en zou in het door hem in december 1945 gepubliceerde voorontwerp dienovereenkomstig grote bevoegdheden toedelen aan de door de regering aangewezen voorzitter van product- en bedrijfschappen, die met de titel commissaris het algemeen belang zou vertegenwoordigen. Vos' voorstellen zouden sneven als gevolg van een massale agitatie in het bedrijfsleven. Toen vervolgens in 1946 de PvdA haar claims en verwachtingen electoraal niet kon waarmaken, zou Vos op het ministerie van Economische Zaken het veld moeten ruimen en genoegen moeten nemen met de mindere post van minister van Verkeer en Waterstaat.

Vos werd op Economische Zaken opgevolgd door de katholieke minister G.W.M. Huysmans, die spoedig schoon schip zou maken binnen het departement door het verwijderen van socialisten op prominente posten.⁴⁸ Hij stelde de problematiek van de publiek-

rechtelijke bedrijfsorganisatie in handen van een in overleg met de Stichting van de Arbeid ingestelde Commissie-Van der Ven. Deze zou in 1948 veel minder vergaande voorstellen publiceren: geen machtige door de overheid aangewezen voorzitter, geen verplichting bedrijfsorganisaties in te stellen. Vos zou, als lid van het kabinet, aan een nieuw PBO-wetsontwerp nog zijn steun geven, maar in 1948 naar eigen wens ook zijn tweede ministerschap opgeven. Zoals bekend, zou de PBO die bij wet in 1950 werd ingevoerd, behalve in kringen van landbouw en midden- en kleinbedrijf, nauwelijks tot ontwikkeling komen. Wel kwam het als gevolg van de nieuwe wet tot de instelling van de Sociaal-Economische Raad. Het was mede aan Drees te danken, dat deze naast een derde aan werkgevers- en een derde aan werknemersvertegenwoordigers, ook een derde aan onafhankelijke vertegenwoordigers van de Kroon zou tellen. Dat hield een mitigerende invloed in van de voor het overige nogal corporatieve opzet van de PBO. De SER werd als adviesorgaan belangrijker dan als top van de zich maar zwak ontwikkelende bedrijfsorganisatie zelf.

Mocht Vos in 1946 zijn greep op Economische Zaken verliezen, Drees zou als minister van Sociale Zaken en vice-minister-president tot 1948 een belangrijke invloed houden op de beleidsbepaling. Nog in bezettingstijd was hij op de hoogte geweest van het intensieve, illegale overleg tussen de bestuurders van de ontbonden algemene, katholieke en protestants-christelijke werkgevers- en werknemersorganisaties, dat tot de oprichting van de Stichting van de Arbeid had geleid. De Londense kabinetten hadden het zwaartepunt van het loon- en arbeidsvoorwaardenbeleid willen leggen bij de overheid. De initiatiefnemers van de Stichting wilden dat beleid daarentegen geheel onder hun eigen, sterk hiërarchisch opgebouwde Stichtingsorganisatie houden.⁴⁹ Drees droeg zorg voor de erkenning van de Stichting als belangrijk adviesorgaan van de regering, maar insisterde tegelijkertijd op een sterke rol van de overheid zelf. In oktober 1945 kwam het herziene Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) tot stand.⁵⁰ Daarbij kregen de in een College verenigde Rijksbemiddelaars de bevoegdheid collectieve arbeidsovereenkomsten goed te keuren en zo nodig arbeidsvoorwaarden dwingend vast te stellen. Het College werd echter gebonden aan aanwijzingen van de minister van Sociale Zaken. Wat bekend zou

worden als de ‘geleide loonpolitiek’ zou daardoor tot stand komen in nauwe samenwerking tussen regering (ministerraad en REA, de onderraad voor economische aangelegenheden), Rijksbemiddelaars en de paritair samengestelde Stichting, aangevuld na 1950 met de SER, waarbij tegelijk het Centraal Planbureau, en de ambtelijke, interdepartementale Centraal-Economische Commissie een belangrijke invloed zouden krijgen.

Naast Drees en Vos was in 1945 Lief tinck als minister van Financiën een sleutelfiguur bij de bepaling van het sociaal-economisch beleid. Hem als ‘socialist’ te beschouwen, als de beide genoemden, is dubieus. Hij was afkomstig uit de Christelijk-Historische Unie en zou pas na de vorming van de Partij van de Arbeid in 1946 tot deze partij toetreden. Drees en Schermerhorn hadden Lief tinck leren kennen respectievelijk in Buchenwald en Sint-Michielsgestel. Zij besloten nogal abrupt hem na zijn terugkeer uit internering te vragen de verantwoordelijkheid voor Financiën op zich te nemen, al hadden zij eerder al de Amsterdamse bankier en financier van het verzet A.J. d'Ailly voor deze post benaderd.

Het was Lief tinck die uitvoering gaf aan de evenzeer al in bezettingstijd voorbereide geldsanering. Het befaamde ‘tientje van Lief tinck’ symboliseerde op een kort moment de gelijkheid-in-armoede van de uit de bezettingstijd verlost bevolking. De aan de geldsanering verbonden registratie van de vermogens maakte rigoureuze belastingheffing mogelijk, waarbij korte metten werd gemaakt met dubieuze vermogensaanwas en naar verhouding diep werd gesneden in de vermogens. Tegelijk zorgden maatregelen als een dividendstop, de bevrozing van pachten en huren, een strenge deviezencontrole gepaard gaande met registratie en gedwongen verkoop van buitenlandse bezittingen, rantsoenering en distributie ervoor dat rijk en arm althans in de aanvang de schaarste zouden delen. Lief tinck zou een sterk stempel drukken op het beleid, door monetaire en fiscale maatregelen, door een strenge greep op begroting en feitelijke uitgaven, door deviezencontrole, door de oprichting van de Nationale Herstelbank die investeringskredieten verstrekke en zo nodig voor exportfinanciering zorgdroeg. Als gezegd was zijn Bank wet van 1948 de enige directe nationalisatie die zou worden doorgevoerd.

Mocht de overheidsinterventie in tal van zaken nog sterk blijven, van de door Drees evenzeer als door Vos gewenste grootscheepse economische planning zou het na de eerste jaren van nood niet komen. De rol van het Centraal Planbureau werd al spoedig 'indicatief' in plaats van 'taakstellend'. Huysmans' opvolger J.R.M. van den Brink zou komen met grote industrialisatienota's die gewenste ontwikkelingen schetsten, maar uitgingen van de uitvoering in hoofdzaak door het particuliere bedrijfsleven. Naarmate de economische mogelijkheden ruimer werden, werden tal van controles afgeschaft. Van den Brink heeft beschreven, hoe als gevolg van de Koreacrisis begin 1951 een tijdlang een terugval plaatsvond, waarbij niet de minsten (zoals Lieftinck en de president van De Nederlandsche Bank, M.W. Holtrop) meenden dat teruggegrepen moest worden naar kwantitatieve beperking van de importen via fysieke controles zoals die in de eerste jaren na 1945 hadden bestaan. Hij had zich daartegen verzet, in de mening dat meer globale maatregelen konden volstaan. Dankzij de leiding van Drees, aldus Van den Brink, kon een uitweg gevonden worden door het bevriezen van de liberalisatie op het bestaande peil, en een (niet geringe) bestedingsbeperking van zowel de consumptie als de investeringen. Daarna zou het tij inderdaad spoedig keren.⁵¹

Naar de indruk van Lieftinck ging Drees mettertijd 'de ernstige bezwaren van de afschaffing van de ondernemingsgewijze productiewijze' inzien en was deze 'er niet meer over de hele linie van overtuigd [...] dat een planmatig en bureaucratisch geleide economie tot zoveel betere resultaten zou leiden.'⁵² Met het wegvallen van nationalisaties en ordening door verplichte publiekrechtelijke bedrijfsorganen zouden eerder gedachte instrumenten voor een strak geplande economie verdwijnen. Specifieke controlemaatregelen, die alleen door aanzienlijke ambtelijke apparaten konden worden gehandhaafd, hadden Drees' sympathie zeker niet.

Eindnoten:

- 45 Door Drees bewerkt vertrouwelijk concept-verslag van rede voor de Partijraad van de SDAP, z.d. [zomer 1945], Archief-Drees, nr. 879.
- 46 MR 9-7-1945. L.J.M. Beel zou later klagen, dat Vos zijn voorontwerp voor een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie had gepubliceerd, zonder dat deze aan het kabinet was voorgelegd (REA 13-8-1946).
- 47 Brief van Drees aan J. Tinbergen, 22 mei 1945, Archief-Drees, nr. 503.
- 48 Zie hierover bijvoorbeeld P.E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland*, Amsterdam, 1980, blz. 73-78; Zijlstra, *Per slot van rekening*, blz. 40.
- 49 Zie nader M. van Bottenburg, *'Aan den arbeid!'* *In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid*, Amsterdam, 1995, blz. 34-64; zie ook M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988, blz. 35-49.
- 50 In een door hem later gemaakt overzicht over de naoorlogse sociale politiek (Archief-Drees, nr. 428) zou Drees als 'voornaamste resultaten' van het BBA aantekenen: Groter rechtszekerheid (bijna alle werknemers onder CAO of regeling) Verankering invloed vakbeweging op loonontwikkeling (St. v.d. Arb.) Onderlinge loonverhoudingen vlg. objectiever normen (werkclassif.) Laagste lonen (platteland) het meest omhoog Arbeidsvrede - nergens in de wereld zo weinig stakingen Instrument voor econ. politiek, gericht op ruime werkgelegenheid Sterke verbetering secund. arb. voorwaarden (bedrijfspensioenen, vakantie, vakantie-toeslagen e.d.)

Verantwoorde tarief - en prestatiestelsels. Geen jaagsysteem.

- 51 Zie hiervoor J.R.M. van den Brink, in: Daalder en Cramer red., *Willem Drees*, blz. 143-146.
Zie voorts het fundamentele, maar in het licht van latere ontwikkelingen onmiskenbaar polemische werk van J.R.M. van den Brink, *Zoeken naar een heilstaat. Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat*, Amsterdam, 1984.
- 52 Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar Drees*, blz. 202-203.

Een grotere rol van de georganiseerde arbeiders bij de besluitvorming van de overheid en in de bedrijven?

Na de bevrijding zouden arbeidersvertegenwoordigers nauwer ingeschakeld worden bij de centrale bepaling van het overheidsbeleid, dan bij individuele bedrijfstakken of bedrijven. Dat beleid stond bovenal in het teken van de ‘geleide loonpolitiek’.⁵³

Door de herinnering aan de economische terugslag na de Eerste Wereldoorlog, gevolgd door de trauma's van de depressie, bleef in de eerste jaren na de bevrijding de angst voor werkloosheid groot. Al bij de voorbereidingen van de Stichting van de Arbeid was overeenstemming bereikt over het terugnemen van arbeiders door de bedrijven en over een ontslagverbod. Het Militair Gezag had een overbruggingsregeling voor werklozen vastgesteld, een Dienst Uitvoerende Werken (de DUW) zou voor aanvullende werken zorgen voor lonen die in stedelijke gebieden de lonen van bouwvakkers, in landelijke gebieden die van landarbeiders tot richtsnoer hadden. Sommige lonen, met name die van de landarbeiders, werden sterk opgetrokken, de overige lonen echter strak in de hand gehouden. Uitgangspunt daarbij was dat het loon voor gehuwden voldoende moest zijn om althans de elementaire kosten van levensonderhoud van een gezin met enkele kinderen te betalen, waarbij de huren en de prijs van het krappe distributiepakket maatgevend waren. Voor aanschaf van duurzamer gebruiksgoederen zou wat later de verstrekking van consumentenkredieten worden ingevoerd, die uiteindelijk door de laagstbetaalden niet zouden worden terugbetaald. Het systeem kende algemene loonrondes ter compensatie van stijgende kosten van levensonderhoud, terwijl daarnaast kleinere aanpassingen mogelijk waren voor specifieke sectoren van het bedrijfsleven. Via werkclassificatie werd zoveel mogelijk voor objectivering van onderlinge loonverhoudingen zorggedragen. De afstand in de lonen tussen geschoolden en ongeschoolden bleef vooreerst klein, wat een vermindering van de inkomensongelijkheid inhield.

In de vaststelling van de kosten van het elementair levensonderhoud waren onvermijdelijk de huren en de prijzen van voedings-

middelen van doorslaggevend belang. Wie de notulen van de ministerraad en de onderraden leest, zal daarin met name de melkprijs, en de berekening van kosten bij de bepaling daarvan, aantreffen als een steeds terugkomend twistpunt. Daarbij zou Mansholt als minister van Landbouw staan tegenover opeenvolgende ministers van Financiën, Sociale en Economische Zaken. Vaak zou hij in deze conflicten door het stellen van de portefeuillekwestie triomferen. Niet toevallig zouden ook de huren een reden tot kabinetscrisis worden. Lage huren en bevroren pachten, zulks tot schade van huis- en grondeigenaren, moesten het bewust laaggehouden loonpeil schragen.

Naarmate de economische groei en de winsten toenamen, werd het steeds moeilijker de strakke loonbeheersing in de hand te houden. In een krupper wordende arbeidsmarkt vormden zwarte lonen een constante verleiding. Opende men de weg naar een duidelijker differentiatie van lonen - laat staan: liet men de strakke loonbeheersing los - zo dreigde al spoedig een loon- en prijsspiraal, die de toch al sterke inflatoire krachten zou versterken, de concurrentiepositie op buitenlandse markten zou verzwakken, en op termijn onvermijdelijk tot de gevreesde werkloosheid zou leiden. Daarbij kwam - Drees zou daarop herhaaldelijk wijzen - dat inflatie de koopkracht van kleine zelfstandigen en rentetrekkers op een zijns inziens immorele wijze aantastte. Als alternatief kon gedacht worden aan vormen van winstdeling en spaarloon. Het waren punten die Drees nog tijdens zijn ministerschap van Sociale Zaken ter bestudering opdroeg aan een door hem ingestelde commissie bezitsvorming, en die hij, zoals nog zal blijken, met name bij de verkiezingen van 1956 opnieuw aan de orde zou stellen.

Voor het zover was moest het systeem zich echter eerst bewijzen. Al in de eerste week van zijn ministerschap werd Drees geconfronteerd met de Rotterdamse havenstaking, waarin allengs de Eenheidsvakbeweging een leidende rol speelde. Hij nam een strak standpunt in. Er kon slechts gesproken kon worden met hen die zich zouden houden aan de regels van het loon- en arbeidsvoorwaardenbeleid. De plaats van de Eenheidsvakbeweging (spoedig Eenheidsvakcentrale, EVC) was omstreden, waar deze enerzijds een door velen gewenste doorbraak van het verzuilde vakverenigingsbestel beloofde, en anderzijds het voortouw kon nemen in de behartiging van de

vele grieven en verlangens die in de chaotische situatie van 1945 niet konden worden opgelost. Drees zou zich verzetten tegen een formeel stakingsverbod, hij zou ook voorzichtiger zijn dan verschillende andere ministers die al snel de inzet van militairen bepleitten en soms ‘raddraaiers’ wilden oppakken. Maar hij zou niet wijken voor acties van specifieke groepen. Die deden zich in vele sectoren voor. Zo in de mijnen waarin mijnwerkers een bevoorrechte positie hadden verworven en bij acties nogal wat ‘Limburgse’ steun verkregen; bij zeelieden wier premie voor het varen in oorlogstijd teloorging en die bij hun protest daartegen hulp kregen van havenarbeiders die in 1946 een tweede grote staking aangingen; in het bouwvak waar zwarte lonen schering en inslag werden; bij de tram en andere gemeentewerken in Amsterdam, waar radicale elementen vanouds een sterke aanhang hadden. Drees was zich bewust van de groeiende rol van communistische elementen in de EVC, die geen deel van de Stichting van de Arbeid uitmaakte. Hoewel het er een tijd naar uitzag dat mogelijk een fusie kon worden bereikt tussen NVV en EVC, zou het uiteindelijk resultaat worden dat de ‘erkende’ vakbonden triomfeerden en de EVC tenonderging.

De geleide loonpolitiek zou bijdragen tot de snelle economische groei die zich na de noodtoestand van de eerste jaren aftekende. Wel rees het probleem dat lonen sterker in de hand gehouden konden worden dan prijzen - en dat te meer daar deze afhankelijk waren van niet-beheersbare factoren als seizoensinvloeden en internationale ontwikkelingen. Het systeem maakte het mogelijk via landelijke loonrondes rekening te houden met duurzame prijsstijgingen. Als gevolg van een snelle economische groei, kon het vervolgens komen tot reële loonsverbetering in zogenaamde welvaartsrondes. Nederland werd een land vrijwel zonder stakingen. Naarmate de welvaart toenam, kwam het stelsel echter onder grotere druk te staan. Pleidooien voor een vrijere loonvorming leidden in 1956 tot een eerste poging tot een bewuste loondifferentiatie. Het experiment mislukte. In een steeds meer overspannen arbeidsmarkt werden in vrijwel alle sectoren de lonen opgetrokken tot de vastgestelde maxima. Inflatie-dreiging en een snel verslechterende betalingsbalans dwongen tot een ‘bestedingsbeperking’ gedurende het laatste kabinet-Drees dat een voortijdig einde zou vinden als gevolg van toegenomen politieke

tegenwind die zich vooral tegen de PvdA richtte.

Drees zag de toegenomen rol van de vakverenigingen, in het bijzonder door de Stichting van de Arbeid, als grote winst. Hij zou er voor waken dat arbeidersvertegenwoordigers een vaste plaats kregen in de talrijke advies- en overlegorganen die na 1945 werden gevormd. Hij bleef informeel contact houden met leiders van het NVV en zag in 1952 met genoegen een man als J.G. Suurhoff de post van minister van Sociale Zaken bezetten. Nog als minister van Sociale Zaken zou Drees een wet op de ondernemingsraden voorbereiden, die in 1950 werd ingevoerd. Dat deze aan arbeidersvertegenwoordigers geen directe plaats gaf in de directie of commissarissen van de bedrijven, week niet af van de ambivalente opvattingen die SDAP en NVV traditioneel op dat punt hadden gehad.

Eindnoten:

- 53 Voor Drees' behandeling van de geleide loonpolitiek, zie de stukken opgenomen in *Drees 90. Geschriften en gesprekken. Met inleiding door Prof. dr. H. Daalder en interviews door Dr. G. Puchinger*, Naarden, 1976, blz. 194-224; Drees, *Zestig jaar levenservaring*, deel 2, hoofdstukken II, X en XIV.

Ongelijkheid van inkomens en vermogens

De vermogensaanwas- en vermogensheffing hadden in de eerste naoorlogse jaren een duidelijke aantasting van de grotere vermogens betekend. De beheersing van huren en pachten, de dividendstop en de sterk progressieve inkomstenbelasting deden datzelfde voor de hogere inkomens. De aandrang tot lastenverlaging nam toe naarmate de economische toestand verbeterde. Ook Drees zag bezwaren in te hoge lasten, die tot kapitaalvlucht konden leiden, maar zorgde er tegelijk zo veel mogelijk voor dat verlichting van lasten ook ten goede van de lagere inkomens zou komen. Na de eerste tijd van tekorten aan alles, namen de winsten als gevolg van de strakke loonbeheersing in de snel expanderende bedrijven sterk toe. Dit verschafte middelen voor verdere investeringen. Maar zoals Drees ook als minister-president in 1957 uitsprak:

Het is duidelijk, dat [dit] in het algemeen de kapitaalmacht van een beperkte groep vergroot, terwijl dit alleen kan worden bereikt doordat de prijzen hoger liggen en de lonen wat lager zijn dan mogelijk zou wezen. Het is een van de grote problemen in onze maatschappij hoe men zal kunnen bereiken

dat, terwijl de reserveringen [van winsten] blijven plaats vinden, de eigendom daarvan zich niet in te beperkte kring blijft vergroten.⁵⁴

In een radiotoespraak kort voor de verkiezingen van 1956 had hij zich nog scherper uitgelaten:

Op het ogenblik heeft de vraag van de rechtvaardige verdeling van het nationaal inkomen nieuwe actualiteit verkregen. De bloei, die het bedrijfsleven nu doormaakt, brengt mede, dat in vele gevallen grote winsten worden gemaakt. De grote bedrijven kunnen stevig reserveren en toch hogere dividenden uitkeren. De koerswaarde der effecten, die aan de Amsterdamse Beurs genoteerd zijn, is met duizenden miljoenen gestegen. Grote inkomens en vermogens zwellen weer aan.

Natuurlijk heeft ons volk als geheel voordeel daarvan, maar er is allerm minst evenredigheid. Vandaar, dat ik in enkele redevoeringen gezegd heb, dat teveel dreigt te gaan naar te weinigen. En dat ik er ook tegen gewaarschuw heb de verhoudingen nog sterker scheef te trekken door juist op dit ogenblik verdere verlaging te willen bevorderen van de vennootschapsbelasting, de successiebelasting ook van grote vermogens, de inkomstenbelasting voor de hogere inkomens.

Als verdere belastingverlaging mogelijk mocht zijn, wat zich op het ogenblik nog niet aftekent, ook in verband met de wensen op sociaal terrein en op onderwijsgebied, die in de programma's van bijna alle partijen vermeld worden, dan zou die gezocht moeten worden in andere richting. Dan zouden ter bevordering van lagere prijzen verbruiksbelastingen moeten worden verminderd, of inkomstenbelasting op de laagste inkomensgroepen.

Het is denkbaar, dat men, om dat te bereiken, een belasting ook op kapitaal-winsten zou invoeren, zoals b.v. in de Verenigde Staten van Amerika reeds bestaat.

Daarnaast bepleitte Drees een systeem van winstdeling, niet speciaal ten behoeve van de arbeiders in de meest winstgevende bedrijven, maar door fondsvorming voor alle werknemers tezamen, naar het model van het al bestaande kinderbijslagfonds.⁵⁵

In de moeizame kabinetsformatie die volgde zou van katholieke zijde het punt van de 'bezitsvorming' scherp opgevoerd worden. Voorgesteld werd daartoe de rente op spaargelden tot een bepaald

bedrag vrij te stellen. Het was voor Drees anathema: tegen elk minder belasten van inkomens uit bezit dan uit arbeid bleef hij zich hardnekkig verzetten, in 1956 uiteindelijk nog met succes.

Eindnoten:

- 54 W. Drees, *De ontwikkeling in Nederland sinds 1945 en de perspectieven* (rede gehouden voor de Commerciële Club in de aula van de Rijksuniversiteit te Groningen, 21 oktober 1957); voor het citaat zie de partiële herdruk van deze rede in *Drees 90*, blz. 210.
- 55 Fragment van radiorede 26 mei 1956, tekst in Archief-Drees, nr. 314.

Sociale zekerheid

Als oud-wethouder van Sociale Zaken eerst, als wethouder van Financiën in een periode van snel toenemende depressie later, als socialistisch politicus in het algemeen, was Drees al voor 1940 sterk betrokken geweest bij problemen van sociale zorg en zekerheid, die meer en meer het bereik van vakbonden en gemeenten te boven gingen. Zijn voorkeur in 1945 voor het departement van Sociale Zaken werd sterk bepaald door zijn wens duurzamere regelingen te treffen voor voorzieningen voor ouderen, invaliden en werklozen. Aanvankelijk had hij gedacht binnen enkele jaren sluitende maatregelen over een breed front te kunnen treffen, mede door het voorbereidend werk dat al in Londen was verricht door onder meer oud-minister A.A. van Rhijn, die secretaris-generaal werd van het departement van Sociale Zaken. De problematiek bleek politiek en technisch echter dermate complex dat hij gedwongen was vooreerst te volstaan met de Noodwet Ouderdomsvoorziening. Het door hem in 1946 ingediende wetsvoorstel bleef tegenstand ontmoeten van hen, die uitsluitend maatregelen wilden treffen voor loontrekkers en vast wilden houden aan het beginsel van verzekering - het langjarig strijdpunt dat voorstanders van staatspensioen en confessionele aanhangers van het beginsel van verzekering jarenlang verdeeld had gehouden. Drees ging uit van een algemene uitkering, ook aan zelfstandigen, met hoogstens een verwijzing naar een toekomstig stelsel dat meer op een systeem van verzekering zou kunnen berusten. Zijn wetsvoorstel voorzag in hoogst karige bedragen, waarbij mede rekening gehouden werd met verschillen tussen gemeenten, maxima golden en voor 50 procent aftrek zou plaatsvinden voor uit andere bronnen verkregen inkomsten. Het voorstel werd, uiteindelijk, zonder hoofdelijke stemming in beide Kamers van de Staten-Generaal aangenomen.

men. W.F. de Gaay Fortman, toen nog ambtenaar op Sociale Zaken, heeft beschreven hoe hij nadat het wetsontwerp in de Eerste Kamer was aangenomen zich naar Drees spoedde en hem, ongebruikelijk, aantrof aan het raam met een sigaret: ‘Ik vind dat ik dit verdiend heb,’ voegde Drees hem ‘haast verontschuldigend’ toe.⁵⁶

Of Drees voorzien heeft welk een weerklank de Noodwet-Drees zou hebben? Hij werd, al tijdens de behandeling van het wetsontwerp, overstroomd met brieven die een boeiend beeld geven van de nood en de dankbaarheid van velen.⁵⁷ Hij kreeg van een bejaarden-bond de eretitel *Vader der ouden van dagen* aangeboden⁵⁸ en werd in vergadering na vergadering breed toegejuicht. ‘Trekken van Drees’ werd een standaarduitdrukking, al zal niet ieder zich bezorgd hebben afgevraagd hoe het nu moest als Drees zou komen te sterven, en mevrouw Drees het goede werk moeilijk alleen kon voortzetten!⁵⁹ Niet lang na de totstandkoming van de Noodwet zou Drees in enquêtes als de populairste Nederlander naar voren komen, en met Churchill wedijveren voor de titel van populairste man ooit.

De Noodwet zou nog verschillende malen worden verlengd. Pas Suurhoff zou erin slagen in 1956 met de AOW te komen, nadat een voorstel-Joekes gesneefd was op tegenstand vanuit de kring van de vakverenigingen in 1951.⁶⁰ Drees heeft altijd scrupuleus verwezen naar Suurhoff als de man van de AOW, en dat met te meer overtuiging omdat hij in wezen tegenstander bleef van de mogelijkheid dat in het kader van de nieuwe algemene regeling trekkers van overheidspensioenen, die al een voldoende inkomen zouden verkrijgen, ook nog in aanmerking zouden komen voor een stuk AOW-uitkering. Drees en ouderdomsvoorziening bleven niettemin aan elkaar gelijkgesteld. Pogingen van andere zijde om te wijzen op het feit, dat de voorstellen toch Kamerbreed tot stand gekomen waren, beginnend met het kabinet-Beel, zouden geen succes hebben. Wie, zo zou een oude werkneemster een katholieke collega toevoegen, heeft ooit gehoord van iemand die zei ‘Ik trek van Beel’!⁶¹

Als minister van Sociale Zaken trof Drees nog tal van andere regelingen terzake van de kinderbijslag, ziekte, ongevallen, invaliditeit, werktijden, vakantieregelingen en zo meer.⁶² Hij zou een ontwerpwerkloosheidswet indienen dat pas na zijn aftreden als minister van Sociale Zaken in behandeling kwam, evenals het al genoemde wets-

ontwerp ondernemingsraden. Was hij met dat alles de grondlegger van de verzorgingsstaat? Hij zou zelf deze term afwijzen, en zich hoogstens kunnen vinden in de minder gangbare term van een waar-borgstaat, een ‘garantisme’ als ooit eerder voorgestaan door de Franse utopist Fourier. Tal van regelingen die het gebouw van de sociale zekerheid vormen werden ingediend en aanvaard door kabinetten na 1958, waarbij G.M.J. Veldkamp (sinds 1961 minister van Sociale Zaken) en M.A.M. Klompé (‘Onze lieve vrouwe van bijstand’, naar het woord van Luns) als minister van Maatschappelijk Werk tussen 1956 en 1963 en nadien van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk van 1966 tot 1971 een grote rol speelden. Drees zou in stijgende mate kritisch gaan oordelen over specifieke voorzieningen en de schijnbaar onbeheersbare groei van de sociale voorzieningen nadien.

Eindnoten:

- 56 W.F. de Gaay Fortman, in: Daalder en Cramer red., *Willem Drees*, blz. 148-149.
- 57 Een kleine selectie is gepubliceerd in: Stichting Willem Drees-lezing, *Vader der ouden van dagen. Brieven aan Willem Drees*, Voorburg, 1998.
- 58 Brief van de Algemeenen Bond van Ouden van Dagen aan Drees, 8 april 1947, facsimile in: *Vader der ouden van dagen*, blz. 19.
- 59 Ongedateerde brief van P.A. van Schermbeek aan Drees, in: *Vader der ouden van dagen*, blz. 42.
- 60 Zie W. Velema, ‘De oudedagsvoorziening in Nederland toen, nu en in de toekomst’, in: *Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1987, blz. 57-89.
- 61 Brief van H. Prins aan Drees, 1965, in: *Vader der ouden van dagen*, blz. 45. De secretaris van de PvdA E.F. Albrecht schreef Drees op 28 februari 1953 dat de secretaris van de KVP L.A.H. Albering hem had verteld: ‘In een groot tehuis van ouden van dagen onder leiding van kloosterzusters wordt 's avonds gezamenlijk gebeden. Zodra 's avonds de nonnetjes verdwenen zijn, wordt het gebed voortgezet met een bede voor een lang leven van vader Drees.’ (Archief-Drees, nr. 1062.)
- 62 Zie ministerie van Sociale Zaken, *Verslag van de verrichtingen over het tweede halfjaar 1945*; idem, 1946, idem 1947; idem 1948 (exemplaren o.m. in Archief-Drees, nr. 416). Meer in detail: *Overzicht van wetgeving, beschikkingen en andere maatregelen*, opgesteld ten behoeve van de minister d.d. 19 augustus 1947, Archief-Drees, nr. 427.

Drees en de overheidsuitgaven

Drees was economisch geschoold. Hij had duidelijke opvattingen over de overheidsuitgaven en andere financiële aangelegenheden. Tijdens de depressie was hij een uitgesproken voorstander van de devaluatie van de gulden. Hij was zich vroeg bewust van Keynesiaanse opvattingen omtrent de wenselijkheid van anticyclische financiële maatregelen, met aanvaardbare tekorten tijdens een baisse, overheidsoverschotten tijdens een hausse. Dikwijls waarschuwde hij voor het te gemakkelijk laten oplopen van de staatsschuld, wat een drainage aan rentelasten voor toekomstige begrotingen zou gaan betekenen. Tegenover hen die het herstelbeleid kritiseerden, zou hij terecht aanvoeren dat na de onvermijdelijk grote tekorten van de eerste jaren na de bevrijding, de begrotingen sluitend waren gemaakt en substantiële

aflossingen op de staatsschuld hadden plaatsgevonden. Steeds weer zou hij erop hameren dat wie geld wil uitgeven voor belangrijke doelen, de plicht heeft extra zuinig te zijn op minder belangrijke uitgaven.

Hij was geen tegenstander van een vermindering van hoge belas-

tingen. In 1954 voor het eerst, en nog vele malen daarna, zou hij in polemieken raken met J.M. den Uyl,⁶³ die de groei van het nationale inkomen eerder in de publieke dan in de private sector wilde besteden. Hij citeerde met instemming de econoom Smeets, ‘dat men bij de beoordeling van uitgaven en belastingen de minst nuttige besteding moet toetsen aan het zwaarste offer, dat men van de belastingplichtige vraagt’, al was dat in zijn volstrekt niet door te voeren. De hoogte van de belastingen als gevolg van de oorlog was ‘een noodpeil’. Daarbij ging het om de druk die ook op de massa lag, maar kon men niet blind blijven voor de onhoudbaarheid van een stelsel waarbij door de progressie de belastingdruk voor de hoogste inkomens en vermogens tot 80 à 90 procent was gestegen. In een tijd van snelle economische groei was het zaak de overheidsuitgaven eerder te remmen dan op te voeren, zoals voor tal van doeleinden werd bepleit. Vaak zou hij uitspreken ‘dat niet alles kan, en zeker niet alles tegelijk.’⁶⁴

Drees was van nature zuinig. Als minister van Sociale Zaken had hij het bij begrotingsoverleg met Liefstinck daarom ook niet moeilijk, omdat deze wel wist hoe zuinig de minister zelf was.⁶⁵ Liefstinck was ook *con amore* akkoord gegaan met de ondanks de karigheid van de regelingen toch hoge bedragen die nodig waren voor de financiering van de Noodwet. Diezelfde Liefstinck kon met een minister als Mansholt als het moest door de nacht blijven strijden, zo lang dat diens vrouw angstig kwam informeren of er soms een ongeluk was gebeurd.⁶⁶

Als minister-president beheerde Drees zelf een klein departement met slechts enkele daaraan verbonden diensten. Maar als minister-president vond hij het wel zijn verantwoordelijkheid telkens weer een scherp oog te laten gaan over de mogelijke financiële gevolgen van wetsvoorstellen en begrotingen afkomstig van andere ministers. Kwamen deze in conflict met de minister van Financiën, dan gaf hij meestal steun aan deze laatste. Hij gebruikte daarbij het beeld van ‘het dunne einde van de wig’: het toestaan van ogenschijnlijk kleine uitgaven kon grote gevolgen voor de toekomst hebben. Zo schraptte hij een subsidie voor een harmonie uit de voorgestelde begroting van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: als men eenmaal een dergelijk subsidie verleende, zouden er het volgend jaar

vijftig, en over een paar jaar 1500 muziekkorpsen op de begroting staan. Zijn hardnekkige debatten in de ministerraad met J.M.L.Th. Cals, die naar zijn gevoel uitging van te dure voorzieningen en te lange curricula, of het nu ging om het kleuteronderwijs, de Mammoetwet of het hoger onderwijs, zouden befaamd worden.⁶⁷ Hij sprak in 1954 bezorgd in een brief aan oud-minister L. Götzen (die twee jaar later voorzitter zou worden van de Algemene Rekenkamer) over de ‘marée des dépenses publiques’, die ten dele haar oorzaak had in ‘de toenemende onoverzichtelijkheid van het geheel’, die ‘een niet te miskennen gevaar van groter zorgeloosheid bij de publieke uitgaven [inhiield] dan toen alles scherper omlind was.’⁶⁸

Er laat zich een boek samenstellen uit de notulen van de ministerraad van gevallen waarin hij tegen uitgaven bezwaar maakte, soms met een ironische reflectie op de uitgaven van vandaag. Een half miljoen voor de verbouwing van het Rijksmuseum was hem te veel. Nieuwbouw voor departementen was lang niet altijd nodig: men moest eerst maar eens bezien of men niet met minder ambtenaren toekon. Er waren te veel dienstauto's. Met uitzondering van de echtgenote van de minister van Buitenlandse Zaken, dienden vrouwen van ministers niet mee te gaan op buitenlandse dienstreizen, ook niet op eigen kosten, want dat gaf maar een onderscheid tussen meer en minder gefortunnenden. Een burgemeester van Amsterdam moest geen lange promotiereis langs de Rijn maken, ook niet als de kosten door het plaatselijk bedrijfsleven werden gedragen. Met verhoging van ministersalarissen kon men niet voorzichtig genoeg zijn. Toelagen aan hoge ambtenaren moest men goed in de hand houden. Wat men toen nog ‘specialiteiten’ noemde (thans wellicht ‘externe adviseurs’), moest men vooral niet al te royaal belonen. Leaders van overheidsbedrijven dienden zich niet zonder meer aan de verdiensten in het bedrijfsleven te spiegelen. Met argwaan keek hij naar uitgaven op het terrein van de ontwikkelingshulp, waarvoor men voor die goed en wel op gang kwam al vijftientig miljoen had gereserveerd. Dat bedrag, zo constateerde hij ironisch, h in de ministerraad, was kennelijk al driemaal uitgegeven: voor vluchtelingen, voor steun aan Griekenland, en voor hulp aan Europese overzeese gebiedsdelen in Afrika die zo nodig in het kader van de EEG moesten worden gebracht.⁶⁹ En zo meer.

Daarbij bleef Drees zich de problematiek van de overheidsuitgaven zowel in de breedte als naar de toekomst, volledig bewust. Zo kon hij, midden in discussies in de ministerraad in 1957 met temeer klem op beperking van bestedingen aandringen, omdat hij zich van de noodzaak van nog komende uitgaven bewust rekenschap bleef geven: ‘de vlootvernieuwing door de KLM [...], de uitbreiding van Schiphol, het Deltaplan, de Zuiderzeewerken, de woningbouw, de scholenbouw (waaronder de uitbreiding van het hoger onderwijs) en de wegen-plannen [...] bij de gemeenten nog een zeer groot aantal wensen (o.a. haven van Rotterdam en IJmond), een bedrag van f2.3 mld voor de kernenergie, [...] de investeringen in de industrie, de scheepsbouw en de landbouw’, enzovoort.⁷⁰

Al vroeg, en steeds weer, zou Drees de onwaarschijnlijkheid hekelen van een situatie waarin fractiespecialisten in het parlement op het eigen terrein aandrongen op hoger uitgaven, doch de financiële specialisten van dezelfde fracties de minister van Financiën zouden verwijten ‘een gat in de hand’ te hebben.⁷¹ Hij kon zich daarbij gesterkt weten door een ongenood briefje van de oud-minister D.J. de Geer, die hem al kort na zijn optreden als minister-president in 1948 had geschreven. Deze had met smaak gelezen wat Drees in de Kamer had gezegd ‘over het aandringen op een sluitende begroting, tegelijk met lagere belastingen en hogere uitgaven’. Dat herinnerde hem aan de uitspraak van een Kamerlid dat het parlement kennelijk ‘een exprestrein wilde, die aan alle tussenstations stopt.’⁷²

Drees zou zich, ook na zijn ministerschap, telkens weer kritisch uitlaten, ook over specifieke begrotingsposten, met inbegrip van onnodige kosten voor het onderhoud van koninklijke paleizen.⁷³ Hij uitte zich negatief over de plannen van de Amsterdamse wethouder Den Uyl voor een sterke uitbreiding van het Amsterdamse havengebied, waarbij met aantasting van een natuurgebied daar ook olieraffinaderijen moesten worden gevestigd, en er ‘natuurlijk op rijkskosten’ een pijpleiding vanuit het Rijnmondgebied moest komen. Maar tegelijk kon hij zich in de schaarse dagen van 1946 wel vinden in een ambitieus plan voor een ondergrondse spoorweg, aan te leggen in het gebied rondom ‘Staatspoor’ (thans Den Haag CS), waar een nieuw regeringscentrum was gedacht, in de richting van Scheveningen en langs de door de Duitsers gegraven tankgracht naar

Kijkduin. Indien een dergelijke spoorweg met kennelijk bescheiden middelen tot stand kon worden gebracht, kon dat in de toekomst veel autoverkeer voorkomen en de functie voor het publieke vervoer van forenzen versterken.⁷⁴ Het sparen van de omgeving speelde bij Drees al jaren een rol, voordat het als ‘het milieu’ in de politieke discussies prominent werd. Zo verzette hij zich in de ministerraad steeds weer tegen de zijns inziens onnodige aanleg of uitbreiding van meer en meer vliegvelden.⁷⁵

Eindnoten:

- 63 Zie briefwisseling J.M. den Uyl aan Drees, 8 januari 1954; Drees aan Den Uyl, 16 januari 1954; en Den Uyl aan Drees, 19 januari 1954, Archief-Drees, nr. 504.
- 64 Zie ook J. Zijlstra in *NRC Handelsblad*, Zaterdags Bijvoegsel, 20 maart 1993.
- 65 Zoals Drees had geconstateerd dat het aantal ambtenaren in Den Haag in het interbellum was gedaald tegelijk met een sterke toename van de bevolking, zo stelde hij ook tevreden vast dat het aantal ambtenaren van Sociale Zaken in drie jaar terugliep van 5702 tot 3960. Zie *Drees. Neerslag van een werkzaam leven*, blz. 143.
- 66 F. Westerman, *De graanrepubliek*, Amsterdam, 1997.
- 67 Zie bijvoorbeeld MR 15-3-1954; 23-8-1954; 18-10-1954; (met de staatssecretaris A. de Waal) 15-11-1954; 19-9-1955.
- 68 Brief van Drees aan L. Götzen, 31 maart 1954, Archief-Drees, nr. 490.
- 69 MR 11-2-1957.
- 70 MR 18-10-1957.
- 71 Vgl. ook zijn opmerkingen in radiorede, kort voor de verkiezingen van 1956: ‘Wij hebben beleefd, dat ten aanzien van de melkprijs aan de Regering tegelijk werd verweten, dat hij te laag was voor de boeren en te hoog voor de verbruikers, wat men desnoods maar in orde moest brengen door de subsidies uit 's Rijkskas, niettegenstaande ons ook werd verweten, dat de rijksuitgaven veel te hoog waren.’ (Transcript radiorede 26 mei 1956, Archief-Drees, nr. 314.)
- 72 Briefkaart van De Geer aan Drees 15 november 1948, Archief-Drees, nr. 490.
- 73 Zie zijn radicale zwanenzang tijdens de laatste vergadering van een Partijraad van de PvdA die hij in 1966 bijwoonde: *Verslag van de vergadering van de Partijraad van de Partij van de Arbeid*, 24 september 1966, Archief-PvdA. Zie uitvoerig over deze interventie: Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA*, blz. 283-284.
- 74 Zie notulen Raad voor Herstel en Wederopbouw, 12-6-1946, Archief Ministerraad.
- 75 Zie voor zijn aandacht voor milieuvraagstukken Drees, *Zestig jaar levenservaring*, blz. 305-311; Drees, *De vorming van het regeringsbeleid*, blz. 130-134.

Terugblik

In een televisie-interview op 29 januari 1972 - Drees was toen al uit de PvdA getreden - stelde de journalist Ben Elkerbout hem de vraag: ‘Mijnheer Drees, vindt U dat [de] ontwikkeling geleid heeft tot een meer socialistische maatschappij in Nederland?’ Drees antwoord was lapidair: ‘In sociaal opzicht naar mijn mening wel, op economisch gebied nee. Op bedrijfsgebied nee.’ Het socialisme was zeker niet in staat geweest het kapitalisme te bedwingen, het was er alleen binnengedrongen, waardoor er binnen een kapitalistische maatschappij belangrijke socialistische elementen gekomen waren. Er was sprake van een heel stuk gemengde economie. De overheid domineerde de vitale nutsbedrijven. De PvdA had althans de verkoop van staatsbezit (zoals

Breedband, of de gronden van de Zuiderzeepolders) weten te voorkomen. De rol van de arbeidersbeweging bij de bepaling van het beleid was sterk toegenomen, de sociale zekerheid sterk verbeterd.

Daartegenover stond het vrijwel geheel mislukken van de gewenste nationalisaties. Drees zou zich na zijn aftreden, duidelijker dan in zijn aanvankelijk program, uiten over de onmogelijkheid de grote 'multinationals' te socialiseren die immers hun activiteiten zonder meer naar het buitenland zouden kunnen verplaatsen, wat men gezien de grote belastinginkomsten die de overheid uit hun winsten verkreeg, moest voorkomen. Hij bleef de nationalisatie van de grote levensverzekeringsbedrijven propageren, en zou fel en constant ha-

meren op de noodzaak van het in gemeenschapsbeheer brengen van de grond. Steun aan privatiseringsgedachten kon men nauwelijks bij hem vinden, al had hij dan ingestemd met publiek-private winning van olie en het Sodaproject in Delfzijl.

Zoals gezegd pleitte Drees al in 1956 voor vermogensaanwasdeling en de invoering van een kapitaalwinstbelasting. Hij zou zich na zijn aftreden herhaaldelijk uitspreken tegen hen die meenden dat de klassenstrijd voorbij was. ‘Was men bezig de klok terug te draaien?’ zo vroeg hij zich publiekelijk af in een grote meeting in Den Haag: ‘Zeker is de ongelijkheid in de verhoudingen weer bezig zich sterk te ontwikkelen: aan de ene kant meer soberheid, anderzijds grotere rijkdom door stijgende inkomsten, enorme winsten en oplevende grondspeculaties’. Het huidige beleid, aldus Drees, was er ‘hoofdzakelijk op gericht degenen die reeds bezit hebben nog meer te bevorderen... Het is niet juist om bij een “klassenpolitiek” zoals die nu in Nederland gevoerd wordt te verwachten, dat de massa bereid zal zijn zich allerlei beperkingen te getroosten.’⁷⁶ In een 1 mei-rede in 1961 betoogde hij dat alleen de ‘groot-kapitalisten’ zouden profiteren van de verkoop van ‘de gronden in de Zuiderzeepolders, aan de woelige baren ontworsteld [...]. Hun belegging is dan verzekerd want de grond zal enorm in waarde stijgen. Nu het Delta-plan wordt uitgevoerd hebben enkelingen zich al meester gemaakt van de grond. Staatsbosbeheer ziet aldaar geen kans meer tot uitbreiding van recreatiemogelijkheden, omdat de grond veel te duur is.’⁷⁷

Meer algemeen zou Drees zich blijven stoten aan de grote inkomensverschillen. Open grenzen, zo moest hij erkennen, maakte het mogelijk dat de bezitters van grote inkomsten en vermogens zich buiten Nederland zouden vestigen. Zekere verschillen in beloning waren gewettigd.

[Maar een groot] verschil in inkomsten acht ik uitermate bezwaarlijk omdat dit tenslotte altijd de ontevredenheid wekt en begrijpelijkerwijze het verlangen zelf ook aan de weelderige maatschappij te kunnen deelnemen, terwijl er tenslotte ook een grens is, ook in algemene zin, aan wat we consumptief kunnen verantwoorden. Maar uit een oogpunt van maatschappijstructuur heb ik het altijd zo gevoeld en ben ik nog een radicale socialist.⁷⁸

Eindnoten:

76 *Het Vrije Volk*, 3 mei 1960.

77 *Het Vrije Volk*, 2 mei 1961.

78 Slotzin van tv-interview met B. Elkerbout, 29 januari 1972.

Politicus zonder kabinet

In het laatste kwart van zijn politieke leven was Drees politicus zonder kabinet, en na 1971 ook politicus zonder partij. Over actuele politieke kwesties zou hij zich aanvankelijk vooral in de binnenkamer van het bestuur van de Partij van de Arbeid uiten, die hem voor het leven tot buitengewoon lid had benoemd.⁷⁹ Maar nadat toenemende doof- en blindheid hem het vergaderen steeds moeilijker had gemaakt, trok hij zich daaruit in 1966 terug. Nadien zou hij zich steeds openlijker uitspreken in tal van media: kranten, weekbladen, radio en televisie. Daarbij keerde een aantal constanten terug:⁸⁰

1 Er was zijn groeiende zorg voor het uit de hand lopen van de overheidsuitgaven en de uitgaven voor de sociale voorzieningen. Als een ware Cassandra zou hij zowel de snelle groei van het algemene niveau als specifieke uitgaven hekelen. ‘Het loopt uit de hand’, ‘het gaat verkeerd’ zou hij steeds weer in persoonlijke gesprekken zeggen, en hij zou zoeken naar staatslieden die de nodige stappen op de weg terug zouden kunnen zetten. Zo hoopte hij toch op een tweede kabinet-Den Uyl in 1977, omdat juist het prestige van Den Uyl ertoe zou kunnen bijdragen om de nodige ombuigingen aanvaardbaar te maken in de te hoog opgelopen collectieve uitgaven, waartoe het eerste kabinet-Den Uyl evenzeer als daaraan voorafgaande overwegend liberaal-confessionele kabinetten had bijgedragen. In 1981 hoopte hij op een terugkeer van Zijlstra in de politiek om de leiding te geven waaraan het onder Van Agt en Wiegel nog had ontbroken.

2 Ofschoon hij de onwaarachtigheid zou hekelen, waarbij met name de KVP zich in 1958 op H.J. Hofstra en in 1966 op A. Vondeling als minister van Financiën had gericht en zich daarmee ontdaan had van socialistische coalitiepartners, verzette hij zich fel tegen een politiek van polarisatie, die in een land van minderheden niet paste en socialisten onvermijdelijk tot onvruchtbare oppositie zou veroordelen.

3 Binnen de PvdA zou hij snel vervreemden van Nieuw Links, al was zijn eerste reactie op nieuwe radicale geluiden als in het pamflet

Tien over rood niet zo negatief geweest als deze later werd. Hij zag de Nieuw-Linkers nauwelijks als een nieuwe generatie: de gemiddelde leeftijd van de groep die zich tezamen als Nieuw Links manifesteerde, wees daar ook allerminst op. Maar hij zou steeds feller stelling nemen tegen de methoden van de interne partijstrijd die voormannen van Nieuw Links en hun sympathisanten zouden hanteren, alsook tegen de denkbeelden die zij met name ten aanzien van de westerse samenwerking⁷, Cuba, de DDR en dergelijke zouden omhelzen. De wijze waarop trouwe partijgangers, onder wie vele in zijn ogen hoogst verdienstelijke wethouders, in tal van plaatsen door manipulaties van de kandidatenlijsten werden verdrongen, kwetste hem in alles wat hem in de partij dierbaar was. Dat tegen deze verwording door partijleiders als Tans, Vondeling en Den Uyl niet, of onvoldoende, werd opgetreden, zag hij als onvergeeflijke zwakte. Daarbij kwam, dat hij de diepte van het socialistisch gedachtegoed van vele nieuwlichters wantrouwde. Hij hekelde hun bereidheid de PvdA te doen wijken voor dubieuze samenwerkingsverbanden als open PAKS - progressieve akkoorden vaak van zeer verschillende samenstelling. Plannen voor een niet-socialistische progressieve partij tezamen met pragmatici van D'66 achtte hij verwerpelijk. Dit werd een van de argumenten waarom hij uiteindelijk in 1971 uittrad.

4 Vervreemd zou hij ook raken van tal van uitingen van de nieuwe 'counter culture' van wat men in de media te gauw zag als 'de' jeugd, en van de bereidheid van tal van regeerders onwettig gedrag te gedogen, en te wijken voor directe acties. Daarbij zag hij scherp dal het succes van bijvoorbeeld acties van studenten voor 'democratie' in de universiteiten en tegen een verhoogd collegegeld, onwettig gedrag van andere groepen zou legitimeren. Hoe anders was hij zelf, als wethouder na de Eerste Wereldoorlog en als minister van Sociale Zaken na de Tweede, met dat soort acties omgegaan, wat tot versterking van instituties en sociale rust had bijgedragen!

5 Maar ook zou hij zich een tegenstander tonen van ontwikkelingen in de sociale verzekeringen en de arbeidsmarkt. Dat ook arbeiders in staat waren te frauderen, had hij al als Haags wethouder ervaren. Nieuw getroffen regelingen droegen tot de mogelijkheid daarvan

bij. Zo zag hij vroeg hoe de optelsom van regelingen voor ziekte, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid ertoe bijdroeg, ook in dagen van een hoogconjunctuur, dat meer en meer mensen niet langer werkten, waartoe de verplichting tot het aanvaarden van alleen nauw-geïnterpreteerd ‘passend werk’ bijdroeg. Hij had zich als minister en minister-president steeds fel verzet tegen het onnodig aantrekken van buitenlandse arbeidskrachten, zelfs van hen die men als vluchtelingen kon aanduiden. Een zo dichtbevolkt land met een zo groot woningtekort, dat ter wille van de grote bevolkingsgroei ook een bewuste emigratiepolitiek volgde, was daartoe minder geroepen dan andere landen, zo betoogde hij keer op keer. Het binnenbrengen van vreemde arbeidskrachten, die anders dan aanvankelijk toegezegd niet naar hun eigen land zouden terugkeren, het niet tegengaan van een massale instroom vanuit Suriname in het zicht van de zo geslaagd geheten Surinaamse onafhankelijkheid, dat alles zag hij als een zware belasting die onnodige problemen in de Nederlandse samenleving teweeg zou brengen. Het ontstaan van een aparte ‘kaste’ van personen die het werk kwamen doen dat Nederlanders niet meer wilden verrichten, hoevelen ook buiten het arbeidsproces kwamen te staan, streed met zijn beeld van een werkzame arbeidersklasse.

Zijn afscheid van de PvdA heeft Drees nog lang uitgesteld, wetende dat juist hij niet ‘stil heen kon gaan’. Hij wist hoe groot de schok vooral bij eenvoudige partijgenoten zou aankomen, al zouden desondanks de vele in de media en in brieven tot uiting gebrachte verwensingen hem diep raken.

Eindnoten:

79 Zie over Drees' standpunten in het PB van de PvdA tussen 1959 en 1966: Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA*, hoofdstuk 9.

80 Zie voor een selectie: *Drees. Neerslag van een werkzaam leven* en *Drees 90*.

Drees' socialisme nu

Raakte Drees raakten Drees' opvattingen uit de tijd? Er is nogal wat, dat zich als relevant laat verdedigen.

Zijn roep om soberheid en zijn verzet tegen de ‘weelderigheid’ bijvoorbeeld, zijn oog voor maatschappelijke ongelijkheden, zijn vereenzelviging met hen die achterblijven, al huldigde hij een strak arbeidsethos voor ieder.

En dan: zijn visie op de overheid, lokaal en nationaal, die aan duidelijke politieke controle onderworpen moest blijven. Waarbij hij steeds dacht aan een slanke en zuinige overheid die zich bewust bleef dat elke gulden die men uitgaf ‘genomen’ werd. Maar die ‘ambt’ en ‘dienst’ was, geen marktpartij. Drees was een van de bekwaamste bestuurders van zijn generatie. Hij zou gruwen van het moderne ‘management’, contractbestuur, ‘productie-eenheden’, een menigte externe adviseurs (onder wie nogal wat ex-politici en ex-ambtenaren), interim-managers, de uit de hand gelopen salarissen en speciale emolumenten. Hij die een grote achting had voor de leiders van overheidsbedrijven, en ooit speculeerde met de gedachte dat het ook voor vooraanstaande personen uit het bedrijfsleven boeiend kon zijn zich te wijden aan bedrijven tot algemeen nut zonder direct winstoogmerk,⁸¹ zou zich moeilijk hebben kunnen vinden in privatiseringen. En dat zeker niet wanneer deze plaatsvonden via onduidelijke verkopen en ingewikkelde nieuwe structuren van toezichthoudende organen die de verantwoordelijkheid van ministers en andere politici vervangen en vervagen.

Drees was ook een realist. Als weinig anderen zag hij de strijd van groepen die zich in de overheid en haar besluitvorming konden manifesteren. Daarbij bond hij die overheid aan duidelijke normen, schatte hij het gezag hoog, eiste hij soberheid. ‘Weelderigheid’ was hem vreemd, het algemeen belang, hoe moeilijk ook te specificeren, een richtsnoer.

Eindnoten:

- 81 Drees, *Op de kentering*. Daalder en Gaemers red. (1996), blz. 178. Drees verzette zich in de ministerraad tegen de opvatting dat openbare bedrijven evenveel winst moeten maken als particuliere bedrijven (MR 7-1-1957).

Bijlage: fragmenten van een socialistisch program uit de bezettingstijd

De hieronder aangehaalde fragmenten zijn ontleend aan:

1 Een nota zonder titel, door Drees van zijn ziekbed af aan zijn zoon Wim gedictieerd op 9 januari 1945 (Archief-Drees, nr. 877). Deze nota zond hij onder meer toe aan de voorzitter van het College van Vertrouwensmannen, L.H.N. Bosch van Rosenthal. Het stuk werd na de oorlog gepubliceerd in *Socialisme en Democratie*, jrg. 7, 1950, blz. 497-505.

2 De illegale brochure *Ordering en socialisatie* door een sociaal-democraat, *Vrije Gedachten*, februari 1945 (Archief-Drees, nr. 304). Kort na de bevrijding herdrukt in de brochure W. Drees, *Op de kentering. Het democratisch socialisme en de toekomst*, Amsterdam, 1945, blz. 8-14.

3 De illegale brochure *Enige richtlijnen voor het in Nederland na de bevrijding te voeren beleid* door een sociaal-democraat, *Vrije Gedachten*, april 1945 (Archief-Drees, nr. 304). Kort na de bevrijding herdrukt in de brochure W. Drees, *Op de kentering. Het democratisch socialisme en de toekomst*, Amsterdam, 1945, blz. 15-27. Ook herdrukt in: *Drees aan het woord. Geschriften en redevoeringen bijeengebracht en ingeleid door K. Voskuil*, De Arbeiderspers, 1952, blz. 56-75; en in: *Drees. Neerslag van een werkzaam leven. Een keuze uit geschriften, redevoeringen, interviews en brieven uit de jaren 1902-1972 van Dr. W. Drees, voorzien van inleidingen en commentaar van hemzelf en met redactionele medewerking van Paul van 't Veer*, Assen, 1972, blz. 116-129.

Het verschil tussen ordening en socialisatie

Er zijn allerlei orderingsvoorstellen, waarbij het particuliere bedrijfsleven vrijwel over de gehele linie zou blijven voortbestaan, maar in de bedrijfstakken door bedrijfsorganisatie met publiek-rechtelijke bevoegdheden, meer samenhang zou worden gebracht onder toezicht van de Staat die bovendien in meerdere of mindere mate het economisch leven in zijn geheel planmatig zou hebben te leiden.

Het is waarschijnlijk dat men in Nederland aanvankelijk in de laatste richting

zal gaan. Daarin kan een grote vooruitgang liggen, die ook van sociaal-democratische zijde met kracht is te bevorderen, teneinde zover dat langs deze weg mogelijk is, productie en verdeling te richten op de best mogelijke voorziening in de volksbehoeften en het verschaffen van arbeidsgelegenheid voor allen.

Volle verwezenlijking van de socialistische doeleinden wordt daarmee echter nog niet verkregen en de sociaal-democratie kan er dan ook niet bij blijven staan. Het democratisch socialisme onderscheidt zich van vele voorstanders van ordening, doordat het veel verder wil gaan in de aantasting van het arbeidsloze inkomen en het voor een doeltreffende organisatie van productie en distributie uit een oogpunt van gemeenschapsbelang en voor de opheffing der sociale tegenstellingen noodzakelijk acht, dat de voornaamste productiemiddelen gemeenschapsbezit zijn en dat de centrale punten van het bedrijfsleven door de gemeenschap wordt beheerst.

(Ordening en socialisatie, blz. 1-2)

Niet te socialiseren sectoren

De sociaal-democratie beoogt geen socialisatie van heel het bedrijfsleven. Waar klein- en middenbedrijven nog gezonde ondernemingsvormen zijn, die op doelmatige wijze tot de behoeftevoorziening bijdragen, wil zij geen dwang of drang naar socialisering van eigendom en bedrijf. Daar kan worden volstaan met bedrijfsorganisatie, ingeschakeld in het algemene economische plan - in welke organisatie allen, die in het bedrijf werken, vertegenwoordigd moeten zijn en ook de overheid rechtstreeks zeggenschap moet hebben - en daarnaast goede regeling voor de arbeidsvoorwaarden en een sociale wetgeving, die de arbeiders tijdens hun werk beschermt en hun zowel als de kleine ondernemer een inkomen waarborgt, ook als zij buiten staat zijn te werken. [...]

De kunst, het ambacht, een groot deel van de kleine nijverheid, van de kleinhandel en - wat zeer belangrijk is - van landbouw, veeteelt en tuinbouw zullen stellig tot de particuliere sector zijn te rekenen, waarbij overigens behalve aan bedrijfsorganisatie, ook aan de mogelijkheid van coöperatie in verschillende vormen is te denken.

(Ordening en socialisatie, blz. 2)

Socialisatie en democratie

Handhaving van de particuliere eigendom en van het particulier bedrijf over de gehele linie zou een wezenlijke democratie in de weg staan, de duurzaamheid van ordening en geleide economie twijfelachtig maken en het kapitalis-

me met zijn sociale tegenstellingen en zijn sociale onrecht bestendigen.

Als het bank- en credietwezen, de grondstoffenvoorziening, de grote monopolistische bedrijven, 'de poliepen', de internationale concerns in handen blijven van de grote geldmagnaten, dan zal hun economische macht zich telkens weer doen gelden op een wijze, die de democratie verzwakt en doorkruist. De banden, die hun worden aangelegd (niet tijdelijk, door een dictatuur, onder oorlogsomstandigheden - en dan nog! - maar blijvend, in een democratie, waar altijd alles ter discussie staat en waar het voortbestaan van grote geldmachten betekent, dat dezen ook grote middelen ter beschikking staan om de publieke opinie te beïnvloeden) zullen als het er op aan komt weinig afdoender blijken dan die, waarmee Gulliver door de dwergen gebonden werd.

Anderzijds zal het voortbestaan van de particulieren eigendom b.v. van de grond, ook als die niet door de eigenaar zelf wordt bewerkt, en van de volks-woningen, betekenen, dat het aantal belanghebbenden bij het opheffen van beperkingen ten aanzien van pachten, huren, verkoopprijzen aanzienlijk is. De ervaring leert, dat, hoezeer men ook gemeenschapszin moge trachten te wekken, dergelijke grote groepen hun belangen als recht gaan zien en zodra de toestand weer iets beter wordt met kracht zullen ageren voor het lossen van de bepalingen, die hun arbeidsloos inkomen begrenzen.

Het ligt voor de hand, dat grote kapitalisten dit verzet van de kleine bezitter zullen weten aan te blazen.

En vermindering van sociale onrechtvaardigheid door terugdringen van het inkomen uit kapitaal tegenover het inkomen uit arbeid zal onder deze verhoudingen nu eenmaal slechts kunnen geschieden door winst-beperking en belastingheffing, waardoor telkens weer een tegenstand zal opleven, die zou wegsterven als de bronnen van de particuliere rijkdom niet meer vloeien, omdat de gemeenschap ze blijvend aan zich heeft getrokken.

(*Ordening en socialisatie*, blz. 2)

In publieke eigendom te brengen sectoren en bedrijven

Bank en credietwezen

De circulatiebank moet in elk geval een gemeenschapsorgaan zijn. Zij zal verder het bank- en credietwezen hebben te controleren. De *grote banken*, waarvan de functie overigens in belangrijkheid zal teruglopen naarmate de socialisatie verder vordert, kunnen op den duur tot vertakkingen van de circulatiebank worden. De *hypotheekbanken* en het *verzekeringswezen* komen voor socialisatie in aanmerking. Naarmate de sociale verzekering zich uitbreidt zal de volksverzekering daarmee grotendeels kunnen samenvloeien, terwijl de aanzienlijke kapitaalsvorming van de levensverzekering in het

algemeen ook in het totale credietwezen moet worden betrokken. Naarmate grond en woningen in toenemende mate gemeenschappelijk eigendom worden, zal de functie der hypotheekbanken in omvang afnemen.

De energievoorziening

Alle levering dus van kracht, licht, warmte. Naast electriciteit en gas, die reeds grotendeels in handen van publieke lichamen zijn (maar welker bedrijven in groter verband moeten worden samengebracht), de *mijnen*, waarbij naast de Staatsmijnen nog een belangrijke particuliere exploitatie is, die in het Staatsmijnbedrijf moet worden opgenomen, het *hoogovenbedrijf* (met walswerk) waarbij enerzijds de energievoorziening betrokken is, anderzijds aanknopingspunten worden verkregen met de grote metaalindustrie, waarvan op den duur ook socialisatie te overwegen is. In het hoogovenbedrijf is de Staat reeds financieel geïnteresseerd. Hij heeft er echter weinig in te zeggen. Het bedrijf zou als geheel aan de Staat zijn te brengen, natuurlijk in een soepele exploitatievorm. De *petroleummaatschappijen* (tot gemengde bedrijven te maken, waarin Nederland en Indonesië samen de meerderheid moeten hebben).

Het *vervoer*, waarbij te onderscheiden valt, in zoverre de *spoorwegen* reeds publiek bedrijf zijn en verder kunnen gaan in het tot zich trekken van het aansluitende autovervoer, het *vliegverkeer* (waarin de P.T.T. sterk geïnteresseerd is) ook publieke dienst dient te zijn, terwijl de *internationale scheepvaartlijnen* wellicht het best gemengd bedrijf kunnen worden en daartegen b.v. bij binnenscheepvaart en wilde vrachtvaart ruimte kan blijven bestaan voor betrekkelijk zelfstandige ondernemers in het kader van een algemeen plan.

Monopolistische bedrijven als de Margarinetrust (eventueel, in verband met internationale belangen, ook weer als gemengd bedrijf), *zeer grote ondernemingen* met belangrijke internationale verbindingen als *Philips, Aku*, ook in de vorm van gemengd bedrijf.

Onder ‘gemengd bedrijf’ hier steeds te verstaan handhaving van de vorm van de naamloze vennootschap, met aanvaarding van vertegenwoordiging van particuliere belangen, terwille vooral van de samenhang met buitenlandse bedrijven, maar met *overwegende zeggenschap van de Overheid* in de benoeming van de leiding en in de algemene beginselen ten aanzien van het beleid.

Gedacht kan verder worden behalve aan de reeds genoemde grote metaalindustrie, ook aan de grote *scheepsbouw*, de grote *textielfabrieken*, e.d.

Hier nadert men overigens de gevallen, waarin ook een bedrijfsorganisatie grote betekenis kan hebben, wat niet het geval is bij vrijwel monopolistische ondernemingen.

(*Ordening en socialisatie*, blz. 3; gecursiveerde passages vetgedrukt in origineel)

Bedrijfsorganisatie: overheid, ondernemers en arbeiders

Wij zijn het er over eens, dat de bedrijfsorganisatie dan niet enkel uit vertegenwoordigers van ondernemers en arbeiders moet bestaan, maar dat er een sterke vertegenwoordiging van het algemeen belang moet zijn, die zelfs de leiding moet hebben. De bedrijfsorganisatie moet ook veel meer zeggenschap hebben dan bij de meeste voorstanders van ordening in de bedoeling ligt, zodat het mogelijk is de bedrijfstak als geheel zo doeltreffend mogelijk op de voorziening in de behoeften te richten - een overgangsvorm tussen particulier en gesocialiseerd bedrijf.

(*Ordening en socialisatie*, blz. 2)

Ordening op lokaal niveau

Ook bij de belangrijke *plaatselijke verzorgingsbedrijven* (b.v. *bakkerij, melkvoorziening, bouwbedrijf, brandstoffenhandel*), waarbij wat de laatste drie betreft natuurlijk ook een regeling over het land nodig is, kunnen zowel socialisering, gemengd bedrijf als samenvatting in een bedrijfsorganisatie met sterke invloed van de gemeente in aanmerking komen, terwijl ook de coöperatie hierbij een belangrijke plaats kan innemen.

(*Ordening en socialisatie*, blz. 3)

Grondeigendom en volkswoningen

Wat *eigendomsverhoudingen* betreft, de grond, in de eerste plaats voorzover hij niet door den eigenaar zelf wordt gebruikt, en de *volkswoningen* zullen eigendom van Staat, gemeente, of (wat de woningen betreft) van verenigingen moeten worden. [...]

In de Wieringermeer is gebleken, hoe goed een systeem van verpachting vanwege de staat, met een keuze uit de beste boeren, kan werken, en de woningbouwverenigingen geven een voorbeeld van collectief beheer vanwege de bewoners. Aan den grondgebruiker is natuurlijk, zolang hij de grond goed bewerkt, een vast gebruiksrecht toe te kennen, niet minder waarborgen biedend dan de eigendom. Meer waarborgen zelfs dan met hypotheek bezwaard eigendom, zoals alle eigen grond, tengevolge van deling van een boedel tussen erfgenamen dreigt te worden.

(*Ordening en socialisatie*, blz. 4)

Mogelijke tegenstand en grenzen aan de nationale staat

De socialisatie, zoals wij die m.i. hebben te bepleiten, zal veel meer tegenstand ontmoeten dan, aanvankelijk, ordening en planning. Bij krachtige actie en goede argumentatie zal het echter mogelijk zijn ook een stevig stuk socialisatie te bereiken.

In het oog is te houden, dat veel van het economische beleid, dat wij wensen, op den duur niet op nationale basis kan worden voltooid, maar in internationaal verband moet worden ingeschakeld.

(Ordening en socialisatie, blz. 3)

Na de bevrijding te treffen maatregelen

Financiën

Wil Nederland de ontzaggelijke financiële lasten, die uit de oorlog voortvloeien, kunnen dragen, armslag verkrijgen voor een goede sociale en culturele politiek, en tevens verhinderen, dat de enorm toegenomen bankbiljetten circulatie blijvend tot grote prijsopdrijving leidt, dan zullen dadelijk ingrijpende maatregelen moeten worden genomen.

Teneinde de hoogte van de vermogens en van de behaalde oorlogswinst vast te stellen, beslag te kunnen leggen op de eigendommen van Duitsers, landverraders, profiteurs en geroofd geld, dat naar het buitenland is meegenomen, waardeloos te maken, zal het nodig zijn alle bankbiljetten, effecten enz. ter inwisseling of afstempeling te doen inleveren.

Opheffing is geboden van het bankgeheim en van alle belemmeringen ten aanzien van het nauwkeurig vaststellen van vermogens en inkomens.

Op de financiële noodmaatregelen moet volgen beperking van de geldcirculatie door vaststelling van een groot deel van de zwevende koopkracht.

Belasting tot een zeer hoog percentage van al wat iemand door de oorlog heeft gewonnen.

Verder een ingrijpende vermogensheffing. (Het treffen alleen van de in de oorlog verworven vermogensvermeerdering zal in de verste verte niet genoeg opbrengen. Bovendien zou het in hoge mate onbillijk zijn wel kleine, in deze jaren verkregen vermogens, grotendeels op te eisen, maar zeer grote, reeds vroeger bestaande vermogens onaangetast te laten.)

Maatregelen tegen kapitaalvlucht.

Herziening van het onder de bezetting ingevoerde belastingsysteem.

Handhaving van een sterke belasting van de winsten der ondernemingen, echter met inachtneming van de noodzakelijkheid van herstel en verdere ontwikkeling van het bedrijfsleven.

Handhaving ook van de gedachte van belasting zoveel mogelijk aan de bron

en van sterk progressieve inkomstenbelasting.

Verschil in tarief naar de aard van de inkomstenbron.

Sterke beperking van het erfrecht.

Vorming uit successierechten en eventueel Staatserfrecht van een socialisatiefonds of van een fonds voor andere kapitaal-doeleinden.

(Enige richtlijnen, blz. 3)

Economische planning

Zo spoedig mogelijk, zij het aanvankelijk schematisch, zal een algemeen economisch plan moeten worden opgemaakt dat de wederopbouw omvat en de richtlijnen daarvoor geeft, maar zich niet tot de wederopbouw in technische zin beperkt.

De mogelijkheden van de Nederlandse economie in de eerste jaren zullen moeten worden geschat: welke productie er kan zijn voor de voorziening in eigen behoeften, welke exportmogelijkheden zich na enige tijd zullen voordoen (bij voorkeur door het afsluiten van langlopende overeenkomsten, die een vaste grondslag geven), welke invoer wij ons in verband daarmee en met de nog beschikbare deviezen zowel als met verantwoord geachte buitenlandse credieten zullen kunnen veroorloven, en zoveel meer. Daarbij komt de vraag op welke hoogte men zal trachten de gulden te stabiliseren en in samenhang daarmee op welk prijzen- en kostenpeil men zal trachten zich te richten.

Dit alles sluit in, in elk geval voorlopig, centrale beheersing van in- en uitvoer, van beslissingen over credieten, over toewijzing van grondstoffen en machines (in de eerste plaats ten bate van die bedrijven, die in de meest dringende behoeften voorzien en de meeste werkgelegenheid bieden). Beheersing ook van prijzen, winsten, rente, huren, pachten, lonen.

(Nota 9 januari 1945)

Verhoudingen binnen ondernemingen

Bij openbare zowel als particuliere ondernemingen andere verhoudingen binnen de bedrijven dan tot nu toe golden.

Ondernemingsraden

Een betrekken van de werkers van hoog tot laag bij het bedrijf op een wijze, die hen doet gevoelen, dat met hen, met hun rechten, belangen, en gevoelens, rekening wordt gehouden, maar dat zij dan ook medeverantwoordelijk

zijn en dat een goede vervulling van hun taak een maatschappelijke plicht is. O.a. in bedrijven van enige omvang invoering van ondernemingsraden voor georganiseerd overleg tussen de ondernemer en vertegenwoordigers van het personeel.

(Enige richtlijnen, blz. 5)

Sociale zekerheid

Uitbreiding van de sociale verzekeringen en van de sociale voorzieningen, opdat bestaansmogelijkheid gewaarborgd is bij het ontbreken van gelegenheid tot arbeiden (bij werkloosheid, b.v. door seizoenoorzaken en nooit geheel te vermijden schommelingen; bij ziekte, invaliditeit en ouderdom veel afdoender dan thans) niet alleen aan loonarbeiders maar ook aan zelfstandigen die daaraan behoefte hebben. Regelingen dus in de geest van het Plan-Beveridge, al zal de methode hier anders kunnen zijn, in aansluiting aan wat reeds bestaat. Inzonderheid verbetering van de ouderdomszorg is urgent. Daarbij zullen bedrijfsverantwoordelijkheid en staatspensioen zijn te combineren.

(Enige richtlijnen, blz. 5)